

* * * * *

Maatschappij-

wetenschappen

Vernieuwd

Examen-

programma

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

- * **Maatschappij-
wetenschappen**
- * Vernieuwd
- * Examen-
programma

* Verantwoording

Maatschappijwetenschappen

Vernieuwd Examenprogramma

September 2009

Vervolgcommissie Maatschappijwetenschappen

Redactie

Prof. Dr. P. Schnabel, voorzitter vervolgcommissie maatschappijwetenschappen

Drs. L. Meijs, secretaris vervolgcommissie maatschappijwetenschappen, SLO, Nationaal expertisecentrum Leerplanontwikkeling

Tekstbijdragen van

alle leden van de vervolgcommissie maatschappijwetenschappen

Ontwerp

Atelier Gerco Hiddink, Nijmegen

Productie

Axis media-ontwerpers, Enschede

Druk

Netzodruk, Enschede

In opdracht van

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Informatie

SLO

secretariaat tweede fase

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 661

Internet: www.slo.nl

E-mail: tweedefase@slo.nl

AN 3.4745.221

ISBN 978 90 329 2324 2

* Inhoud

* Inleiding	* 5
* Hoofdstuk 1 * Examenprogramma maatschappijwetenschappen havo	* 9
* Hoofdstuk 2 * Toelichting en verantwoording van de gemaakte keuzes in het havo examenprogramma	* 15
* 2.1 * Domein A: Vaardigheden	* 16
* 2.2 * Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (context: Samenlevingsvormen)	* 17
* 2.3 * Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Maatschappelijke verschillen)	* 21
* 2.4 * Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Veiligheid)	* 25
* 2.5 * Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: Media)	* 29
* 2.6 * Domein F: Analyse van een sociale actualiteit	* 32
* 2.7 * Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)	* 35
* Hoofdstuk 3 * Examenprogramma maatschappijwetenschappen vwo	* 41
* Hoofdstuk 4 * Toelichting en verantwoording van de gemaakte keuzes in het vwo examenprogramma	* 47
* 4.1 * Domein A: Vaardigheden	* 48
* 4.2 * Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (context: Religie)	* 49
* 4.3 * Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Machtsverhoudingen in de wereld)	* 53
* 4.4 * Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Natievorming en de rol van de staat)	* 58
* 4.5 * Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: De wording van de moderne westerse samenleving)	* 61
* 4.6 * Domein F: Analyse van een sociale actualiteit	* 65
* 4.7 * Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)	* 68
* 4.8 * Domein H: Onderzoek doen	* 73

* Hoofdstuk 5 * Nadere uitwerking van de concept-contextbenadering	* 77
* 5.1 * De keuze voor de concept-contextbenadering	* 78
* 5.2 * Nadere uitwerking van de concept-contextbenadering	* 79
* Hoofdstuk 6 * Verschil tussen het examenprogramma havo en vwo	* 83
* 6.1 * Inleiding	* 84
* 6.2 * Verschillen tussen havo- en vwo-leerlingen	* 84
* 6.3 * Conclusies ten aanzien van het havo- en vwo-examenprogramma	* 85
* Hoofdstuk 7 * Samenhang met andere vakken	* 89
* 7.1 * Samenhang tussen maatschappijleer en maatschappijwetenschappen	* 90
* 7.2 * Samenhang tussen maatschappijwetenschappen en geschiedenis	* 92
* 7.3 * Samenhang met de andere maatschappijvakken	* 93
* 7.4 * Samenhang met wiskunde	* 94
* 7.5 * Samenhang met andere vakken die kiezen voor de concept-contextbenadering	* 94
* Bijlagen	* 97
* Bijlage 1 * Concepten bij maatschappijwetenschappen	* 97
* Bijlage 2 * Reacties op het rapport ‘Het vak maatschappijwetenschappen. Voorstel examenprogramma’	* 99
* Bijlage 3 * Voorbeeld van het analyseren van een actualiteit	* 103
* Bijlage 4 * Voorstel voor gebruik informatieboekje	* 111
* Literatuurlijst	* 115
* Hoofdstuk 2	* 116
* Hoofdstuk 4	* 118
* Hoofdstuk 5	* 119
* Hoofdstuk 6	* 120

* Inleiding

In het rapport 'Het vak maatschappijwetenschappen. Voorstel examenprogramma' dat in april 2007 is gepubliceerd, adviseerde de commissie maatschappijwetenschappen de NVLM (de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer) de in het rapport gedane voorstellen voor te leggen aan docenten in een brede raadpleging.

In oktober 2007 zijn de veldadviesbijeenkomsten gehouden, en ook veel andere organisaties en verenigingen zijn om een reactie gevraagd (zie bijlage 2). Dat resulteerde in een advies van de NVLM aan de staatssecretaris mevr. J.M. van Bijsterveldt, d.d. 10 januari 2008, "om op korte termijn een vervolgc commissie in te stellen die op basis van de adviezen tot een uitgewerkt examenprogramma voor havo en vwo kan komen". Het NVLM-bestuur stelde "dat het rapport positief ontvangen is door maatschappijleerdocenten en dat de uitgangspunten en de concepten die de commissie gekozen heeft konden rekenen op brede steun van de aanwezigen in de veldadviesbijeenkomsten". Voor de vervolgc commissie zag het bestuur de taak om de domeinen verder uit te werken en het verband tussen contexten en domeinen te verhelderen. Ook aan de differentiatie tussen het havo- en vwo-programma moest de vervolgc commissie uitgebreid aandacht gaan besteden.

De staatssecretaris mevr. J.M. van Bijsterveldt installeerde met ingang van 1/9/2008 een vervolgc commissie, wederom onder voorzitterschap van Prof. Dr. P. Schnabel, met de opdracht tot het formuleren van een uitgewerkt examenprogramma maatschappijwetenschappen vwo en havo. De grondslag hiervoor zou het advies 'Het vak maatschappijwetenschappen. Voorstel examenprogramma' moeten zijn. De staatssecretaris merkte in haar brief op dat ze niet de voorkeur van de NVLM deelde voor (ten dele) wisselende onderwerpen in het centraal examen. Zij is van mening dat een dergelijk systeem de vergelijkbaarheid van examens van jaar tot jaar verstoort, bezwaarlijk is in verband met de leermiddelenvoorziening en leidt tot onnodige belasting van allen die bij de examens betrokken zijn. De vervolgc commissie moest deze mening in haar uitwerking meenemen.

De vervolgc commissie is gevraagd een volledig programma te formuleren, zowel voor vwo als havo, dat wil zeggen onderwerpen (domeinen), eindtermen, de verdeling van domeinen over centraal examen en schoolexamen, eventuele keuzemogelijkheden in het schoolexamen. De werkzaamheden van de vervolgc commissie vinden plaats tot uiterlijk 1 november 2009.

De volgende personen hebben deel uit gemaakt van de vervolgcommissie:

- * Prof. Dr. Paul Schnabel, directeur Sociaal en Cultureel Planbureau en universiteits-hoogleraar Universiteit Utrecht, voorzitter van de vervolgcommissie
- * Dr. Philip van Praag, universitair hoofddocent Politicologie aan de Universiteit van Amsterdam
- * Drs. Gerard Ruijs, lerarenopleider, Instituut voor de lerarenopleiding ILO, Amsterdam
- * Drs. Victor Gijssels, medewerker maatschappijwetenschappen centrale examens, Cito
- * Drs. Jan Jacobs, docent maatschappijwetenschappen Arnhem, tijdelijk vervanger van Victor Gijssels
- * Rob van Otterdijk, lerarenopleider Fontys Lerarenopleidingen Tilburg
- * Prof. Dr. Ariana Need, hoogleraar Sociologie van het Openbaar Bestuur aan de Universiteit Twente
- * Drs. Anique ter Welle, docent maatschappijwetenschappen Amsterdam
- * Drs. Ingrid Faas, docent maatschappijwetenschappen Amsterdam
- * Tom Stroobach, docent maatschappijwetenschappen Lelystad
- * Drs. Henk Postma, docent maatschappijwetenschappen Leiden.

Het secretariaat werd gevoerd door:

- * Drs. Lieke Meijs, medewerker SLO.

De vervolgcommissie maatschappijwetenschappen hoopt dat zij met het voorliggende rapport het werk van de eerste commissie heeft kunnen afronden. Vertrekpunten voor de werkzaamheden van de vervolgcommissie waren: 1. het gegeven dat er vaste domeinen voor het centraal examen gekozen moesten worden, 2. dat er twee verschillende programma's zouden moeten komen, één voor vwo en één voor havo, en 3. dat de concept-contextbenadering concreter uitgewerkt moest worden in de domeinen. Het voorstel van de NVLM om voor vwo en havo dezelfde concepten te hanteren heeft de vervolgcommissie overgenomen; bij de selectie van de contexten heeft de commissie andere keuzes gemaakt voor vwo dan voor havo. In het overzicht van de concepten van maatschappijwetenschappen heeft de vervolgcommissie slecht enkele kleine aanpassingen gedaan (bijlage 1). Vaststellen welke domeinen zouden moeten gaan behoren tot het vaste centraal examenprogramma was ingewikkeld, gezien ook de traditie van het vak met (ten dele) wisselende examenonderwerpen. Omdat de concepten een samenhangende basis vormen voor het vak maatschappijwetenschappen vond de vervolgcommissie het geen goede gedachte om daar een deel uit te reserveren voor het centraal examen en een deel voor het schoolexamen. De vier hoofdconcepten vorming, verhouding, binding en verandering komen elk voor als basis in de vier verplichte centraal examendomeinen. In ieder domein wordt een hoofdconcept - verder geconcretiseerd in een aantal kernconcepten - toegepast in een context.

In de hoofdstukken 1 en 3 worden de examenprogramma's voor havo en vwo beschreven. Hoe de vervolgcommissie gekomen is tot deze eindtermen is te lezen in de Toelichting en verantwoording in de hoofdstukken 2 en 4.

De eerste commissie heeft de keuze gemaakt voor de concept-contextbenadering voor het vak maatschappijwetenschappen[†]. De reacties hierop vanuit het veld waren positief. De vervolgc commissie heeft dan ook getracht deze benadering verder uit te werken in de examendomeinen. In hoofdstuk 5 is te lezen vanuit welke theoretische achtergronden de concept-contextbenadering is uitgewerkt. In de opdracht om de differentiatie tussen vwo en havo verder uit te werken heeft de vervolgc commissie ook gezocht naar een verschil in de uitwerking van de concept-contextbenadering tussen beide niveaus. In hoofdstuk 6 is te lezen hoe deze verschillen gekozen zijn. Ook andere vakken hebben in het traject van het ontwikkelen van een nieuw programma gekozen voor de concept-contextbenadering. In hoofdstuk 7 is te lezen op welke wijze daarin samenhang is te zien tussen de verschillende vakken. En ook hoe de samenhang tussen het verplichte vak maatschappijleer en het profielkeuzevak maatschappijwetenschappen is.

De vervolgc commissie adviseert het ministerie, om na de uitwerking van de eindtermen voor het centraal examen door een syllabuscommissie, een pilot te starten waarin docenten, Cito en CEVO, materiaalontwikkelaars en opleiders de gelegenheid krijgen dit nieuwe examenprogramma te beproeven.

De noodzaak hiertoe is op de eerste plaats gelegen in het feit dat in het programma een omslag gemaakt wordt van een thematische benadering naar een concept-contextbenadering. Dat brengt een verandering met zich mee waarin de concepten de rode draad gaan vormen zowel in de Domeinen van het centraal examen als in die van het schoolexamen. De tweede verandering ligt in het feit dat met de concept-contextbenadering een groter accent komt te liggen op het analyseren onder andere van dwarsverbanden tussen de contexten en minder op contextkennis zelf. Dat vraagt een didactische vertaalslag van deze nieuwe benadering naar uitvoerbare leerplannen. Voor docenten vraagt het een bijscholing in recente sociologische en politicologische literatuur over de concepten en contexten.

Er zijn nu twee verschillende examenprogramma's voor havo en voor vwo ontwikkeld. Ook op dit punt zal de schoolpraktijk veranderen. Het havoprogramma kent andere domeinen dan het vwo-programma. Er zal ook beproefd moeten worden wat het beheersingsniveau kan zijn op havo in vergelijking met vwo als het gaat om het toepassen van de kernconcepten.

Deze veranderingen zijn van dien aard dat er nieuwe lesmethoden ontwikkeld en uitgeprobeerd zullen moeten worden en andersoortige examenopgaven gemaakt en beproefd. Ook hiervoor is een pilotperiode van belang.

De vervolgc commissie is verheugd dat er nu een uitgewerkt examenprogramma ligt en hoopt op evenveel positieve reacties als op het eerste rapport.

* Hoofdstuk I
Examen-
programma
maatschappij-
wetenschappen
havo

* Inleiding

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.
Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A: Vaardigheden

Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (context: Samenlevingsvormen)

Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Maatschappelijke verschillen)

Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Veiligheid)

Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: Media)

Domein F: Analyse van een sociale actualiteit

Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, C, D en E, in combinatie met domein A. De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast. De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen heeft betrekking op Domein F en G in combinatie met Domein A. Indien het bevoegd gezag daarvoor kiest ook een of meer onderdelen van de Domeinen waarop het centraal examen betrekking heeft.

Indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen die per kandidaat kunnen verschillen.

* De examenstof

* Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1 De kandidaat kan:

- * benodigde informatie verwerven en selecteren uit digitale en niet-digitale bronnen;
- * informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
- * de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren.

Subdomein A2: Concept-contextbenadering

2 De kandidaat kan:

- * de sociologische kernconcepten toepassen in gegeven contexten.
De kernconcepten zijn: sociale cohesie, sociale instituties, groepsvorming, cultuur, socialisatie/acculturatie, identiteit, sociale (on)gelijkheid, modernisering, individualisering, institutionalisering.
- * de politicologische kernconcepten toepassen in gegeven contexten.

De kernconcepten zijn: politieke instituties, representatie, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, democratisering, staatsvorming, globalisering.

Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

3 De kandidaat kan:

- * informatie gebaseerd op onderzoeksresultaten beoordelen;
- * een eenvoudig enigszins voorgestructureerd onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel.

* Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (context: Samenlevingsvormen)

Subdomein B1: Socialisatie

4 De kandidaat kan het proces beschrijven waarin jongeren gevormd worden en het verschil tussen nature en nurture herkennen in voorbeelden.

Subdomein B2: Veranderingen in samenlevingsvormen

5 De kandidaat kan in hoofdlijnen de veranderingen in de samenlevingsvormen in Nederland beschrijven, de oorzaken van die veranderingen aangeven en interpreteren welke effecten die veranderingen hebben op de samenleving. En kan tevens de effecten ervan op de functie en betekenis van de verschillende socialiserende instituties uitleggen.

Subdomein B3: Samenlevingsvormen als bindingen voor individu en samenleving

6 De kandidaat kan uitleggen welke veranderingen in bindingen en verhoudingen tussen individuen/groepen in de maatschappij zijn opgetreden in de tweede helft van de 20ste eeuw.

Subdomein B4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

7 De kandidaat kan veranderingen in overheidsbeleid, inclusief de bijbehorende wetgeving en veranderingen in standpunten van politieke partijen met betrekking tot samenlevingsvormen beschrijven.

* Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Maatschappelijke verschillen)

Subdomein C1: Sociale ongelijkheid en maatschappelijke conflicten

8 De kandidaat kan aangeven in welke vormen ongelijkheid zich kan manifesteren. En kan tevens de sociale ongelijkheid in de Nederlandse samenleving en de spanningen en conflicten die daarmee samenhangen, verklaren.

Subdomein C2: Verschillen op drie maatschappelijke terreinen en de gevolgen ervan

- 9 De kandidaat kan de verschillen in sociaaleconomische posities, sociaal-culturele posities en politieke (machts)posities van groepen burgers beschrijven en de gevolgen hiervan voor de maatschappelijke en politieke verhoudingen verklaren.

Subdomein C3: Sociale veranderingen

- 10 De kandidaat kan in specifieke gevallen van sociale ongelijkheid uitleggen welke toename of afname zich hierbij heeft voorgedaan en waardoor die verklaard kan worden.

Subdomein C4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

- 11 De kandidaat kan overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen ten aanzien van sociale ongelijkheid beschrijven.

* Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Veiligheid)

Subdomein D1: Veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk

- 12 De kandidaat kan uitleggen welke potentiële bedreigingen voor de Nederlandse samenleving zijn afgenomen respectievelijk toegenomen en welke rol dit vraagstuk speelt ten aanzien van binding in de samenleving.

Subdomein D2: Veiligheid, rechtsstaat en politieke besluitvorming

- 13 De kandidaat kan aan de hand van de machtscheiding uitleggen hoe de staat betrokken is bij het voorkomen en bestrijden van criminaliteit. Tevens kan de kandidaat standpunten van politieke partijen met betrekking tot het vraagstuk van veiligheid herkennen.

Subdomein D3: Veranderingen in het strafbeleid

- 14 De kandidaat kan veranderingen in doelen en functies van straffen in de tijd verklaren.

Subdomein D4: De positie van slachtoffers en daders van criminaliteit

- 15 De kandidaat kan groepen slachtoffers van criminaliteit noemen, hun positie binnen het strafrecht beschrijven en de effecten voor de slachtoffers weergeven. Tevens kan hij groepen daders van criminaliteit noemen, hun positie binnen het strafrecht weergeven en de effecten ervan.

* Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: Media)

Subdomein E1: Verandering in de functies van de media

- 16** De kandidaat kan uitleggen wat de functies van de media zijn en hoe die veranderd zijn door maatschappelijke ontwikkelingen en ontwikkelingen in het medialandschap zelf.

Subdomein E2: Verandering in macht en invloed van de media

- 17** De kandidaat kan de veranderingen in macht en invloed van de media en de effecten ervan op mens en samenleving verklaren.

Subdomein E3: Media en politiek

- 18** De kandidaat kan uitleggen in hoeverre de rol van de media in het proces van politieke besluitvorming is veranderd en daarmee ook het proces van politieke besluitvorming zelf.

* Domein F: Analyse van een sociale actualiteit

Subdomein F1: Informatie verwerven over een actualiteit

- 19** De kandidaat kan informatie verzamelen over een actuele gebeurtenis met maatschappijwetenschappelijke relevantie, zowel over feiten als ook over de verschillende meningen die erover bestaan. Tevens kan de kandidaat verschillende groepen en belangen onderscheiden die een rol spelen in deze actuele gebeurtenis.

Subdomein F2: Selectie van kernconcepten toepassen op een actualiteit

- 20** De kandidaat kan een selectie van relevante kernconcepten toepassen op een actualiteit.

* Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)

Subdomein G1: Politieke en sociale participatie

- 21** De kandidaat kan onderscheid maken tussen de verschillende vormen van politieke en sociale participatie. Tevens kan hij de wenselijkheid van participatie onderbouwen met behulp van de concepten binding en sociale cohesie.

Subdomein G2: Het belang van verkiezingen

- 22** De kandidaat kan een beschrijving geven van het belang van vrije en eerlijke verkiezingen en analyseren hoe deze kunnen bijdragen aan de binding met een land.

Subdomein G3: Verkiezingen in Nederland en de VS

- 23** De kandidaat kan de hoofdlijnen van het Nederlandse en Amerikaanse politieke (kies)stelsel beschrijven, kan de voor- en nadelen ervan benoemen.

Subdomein G4: Participatie in de praktijk/actuele verkiezingen

- 24** De kandidaat kan de ontwikkelingen in de deelname aan verkiezingen en de verschuivingen daarbinnen beschrijven. Tevens kan hij de samenstelling van de electorale achterban van de belangrijkste politieke partijen en bewegingen in Nederland benoemen.

* Hoofdstuk 2
**Toelichting en
verantwoording
van de gemaak-
te keuzes in het
havo examen-
programma**

* Inleiding

* Schoolexamen en centraal examen

Met ingang van 1 augustus 2007 wordt de examenstof verdeeld in de verhouding van 60% voor het centraal examen en 40% voor het schoolexamen. Scholen zijn verplicht de gedefinieerde schoolexamenstof in het schoolexamen te toetsen. Daarnaast staat het scholen vrij onderdelen van de Domeinen van het centraal examen op te nemen in het schoolexamen. De vervolgc commissie stelt de volgende verdeling voor van het examenprogramma maatschappijwetenschappen havo.

Centraal examen	Domein B, C, D, E in combinatie met Domein A	60%
Schoolexamen	Domein F, G in combinatie met Domein A	40%

De kernconcepten zoals geformuleerd in Domein A komen zowel in het centraal examen als in het schoolexamen aan bod. De vervolgc commissie koos ervoor om in het schoolexamen die Domeinen op te nemen die zich niet lenen voor toetsing in het centraal examen zoals Domein F: Analyse van een sociale actualiteit (de productietijd van een examen is hiervoor te lang), Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (aansluiten bij de actuele verkiezingen in dat jaar/jaren).

* 2.1 * Domein A: Vaardigheden

* *Toelichting op de subdomeinen*

* Subdomein A1: Informatievaardigheden

Informatie verwerven en selecteren

Gedacht kan worden aan: de aard van de informatiebronnen onderscheiden; betrouwbaarheid van de informatiebronnen toelichten; feiten van meningen onderscheiden; aanvullende informatie verzamelen door middel van interview, enquête of observatie; op correcte wijze de bronvermelding uitvoeren.

Informatie verwerken en conclusies trekken

Gedacht kan worden aan: kernconcepten van maatschappijwetenschappen herkennen in gegeven informatiebronnen; de objectiviteit van de informatiebronnen vaststellen door meerdere bronnen met elkaar te vergelijken; elementaire statistische informatie interpreteren; een beredeneerd standpunt innemen en dit standpunt relateren aan verworven informatie.

De resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren

Gedacht kan worden aan: een gestructureerde zakelijke tekst schrijven als basis voor een schriftelijke, mondelinge of audiovisuele presentatie; bij de presentatie rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden.

* Subdomein A2: Concept-contextbenadering

De Toelichting is te lezen in hoofdstuk 5.

* Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

Informatie gebaseerd op onderzoeksresultaten beoordelen

Gedacht kan worden aan: een oordeel geven over de gehouden steekproef/het uitgevoerde onderzoekspanel; onderzoeksresultaten relativeren op basis van de gehanteerde metingen; informatie over onderzoeksresultaten in de media kritisch beoordelen.

Een eenvoudig onderzoek opzetten en uitvoeren

Gedacht kan worden aan: een enigszins voorgestructureerd onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel; vanuit een concrete onderzoeksvraag komen tot een onderzoeksopzet; een onderzoeksmethode kiezen die leidt tot een antwoord op de onderzoeksvraag; beredeneerde conclusies trekken uit de verzamelde informatie; de onderzoeksresultaten presenteren.

* 2.2 * Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (context: Samenlevingsvormen)

Verantwoording van de keuze voor concepten en context²

Het hoofdconcept vorming biedt leerlingen het gereedschap om inzicht te krijgen in het proces van verwerving van een bepaalde identiteit.

In het domein Cultuur en socialisatie leren leerlingen dat het socialisatieproces gestuurd wordt door instituties en plaats vindt in instituties, te beginnen met het gezin waarin iemand geboren wordt. De sociale omgeving waarin iemand opgroeit, bepaalt in hoge mate ook zijn ideologische en politieke opvattingen en zijn culturele bagage.

Het sociologische kernconcept **socialisatie** wordt gebruikt voor het levenslange proces van oefening, opvoeding en opleiding, dat mensen maakt tot volwaardig lid van een groep of samenleving. In de moderne samenleving wordt naast het accent op de vormende invloed van de omgeving ook het accent gelegd op de vorming van de **identiteit** vanuit de wil en voorkeur van het individu zelf.

In het politicologische kernconcept **politieke socialisatie** ligt het zwaartepunt op de taak van elke samenleving om haar (nieuwe) burgers politiek relevante kennis, vaardigheden, houdingen, waarden en gedragswijzen bij te brengen.

Naast het hoofdconcept vorming worden ook de hoofdconcepten **verandering** en **binding** in deze context toegepast. Juist in de samenlevingsvormen hebben zich veel veranderingen voorgedaan in de laatste decennia, die geleid hebben tot veranderingen in de onderlinge relaties van mensen. Deze ontwikkelingen zijn gepaard gegaan met de komst van nieuwe wetten (andere samenlevingsvormen, echtscheiding, positie van werkende vrouwen). De bindingen tussen individuen/groepen in de samenleving zijn mede hierdoor veranderd.

Hoofdconcepten:	vorming in combinatie met verandering en binding
Sociologische kernconcepten:	socialisatie, identiteit, cultuur, sociale cohesie, modernisering, individualisering, institutionalisering
Politicologische kernconcepten:	politieke socialisatie, ideologie, democratisering, globalisering
Contextspecifieke concepten:	sociale contrôle, emancipatie, nature/nurture, socialiserende instituties, informalisering.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos voor de context Samenlevingsvormen (Domein D). In de uitwerking van de vervolgcommissie is de context herschreven richting het hoofdconcept **vorming**. Samenlevingsvormen zijn nu beschreven in termen van socialiserende instituties en minder in termen van de omgeving van mensen.

Deze context is geschikt voor havoleerlingen omdat deze start bij de socialiserende institutie van heel nabij: de samenlevingsvorm. De concepten moeten leerlingen helpen zicht te krijgen op wat zich afspeelt in socialisatie, hoe deze verandert in de loop der jaren en wat dit betekent voor de bindingen tussen individuen en groepen in de samenleving.

* Toelichting op de subdomeinen

* Subdomein B1: Socialisatie

4 De kandidaat kan het proces beschrijven waarin jongeren gevormd worden en kan het verschil tussen nature en nurture herkennen in voorbeelden.

Het proces van socialisatie

Gedacht kan worden aan: het levenslange proces van overdracht van waarden en normen; de functies die socialisatie vervult ten aanzien van instandhouding/verandering van cultuur; identiteit als resultante van onder andere het socialisatieproces, maar ook vanuit de wil en de voorkeur van het individu zelf; standpunten die voorkomen in het nature-nurture debat en argumenten die daarvoor aangevoerd worden.

Aspecten in het vormingsproces van jongeren

Gedacht kan worden aan: de individuele (karaktereigenschappen, intelligentie, sociale vaardigheden et cetera.) en de maatschappelijke ontwikkelingsdimensies (sociale klasse, etnische groep, cultuur, et cetera); de vergelijking van landen/culturen met betrekking tot de inhoud van socialisatie op een aantal dimensies (machtsafstand, collectivisme/individualisme, rolverdeling man/vrouw, onzekerheidsvermijding); de invloed van het sociale milieu in socialisatie; de rol van leeftijd/generatiegenoten (peer); de betekenis van leefstijlelementen (kleding, muziek).

Socialisatieprocessen buiten de directe, eigen sociale omgeving

Gedacht kan worden aan: de betekenis van onderwijs als socialiserend instituut; de veranderingen in de relatie leerling en docent in vergelijking met andere landen; de socialisatiefunctie van de media en de wijze waarop beïnvloeding van jongeren door de media plaatsvindt.

De functie van sociale controle bij socialisatie

Gedacht kan worden aan: de vormen van sociale controle in formele en informele zin en de groepen/instituties/personen die daarbij ingezet worden; de functie van sociale controle bij socialisatie en de verandering van sociale controle door individualisering en informalisering; de belangrijke rol van het proces van in- en uitsluiting bij sociale controle; de (antidiscriminatie) wetgeving als middel in moderne samenlevingen om excessen in processen van in- en uitsluiting te beheersen.

Factoren die van invloed zijn op de vorming van opvattingen over de maatschappij en de politiek

Gedacht kan worden aan: de rol van groepsgedrag en conformisme bij de vorming van opvattingen; de manier waarop opvattingen van jongeren beïnvloed worden door naasten, het onderwijs en de media; de taak van de samenleving om burgers politiek

relevante kennis, vaardigheden, waarden en gedragswijzen bij te brengen; de manier waarop een politiek systeem de opvattingen van jongeren kan beïnvloeden; het verband tussen sociaaleconomische klasse en opvattingen.

* Subdomein B2: Veranderingen in samenlevingsvormen

5 De kandidaat kan in hoofdlijnen de veranderingen in de samenlevingsvormen in Nederland beschrijven, de oorzaken van die veranderingen aangeven en interpreteren welke effecten die veranderingen hebben op de samenleving. En kan tevens de effecten ervan op de functie en betekenis van de verschillende socialiserende instituties uitleggen.

De geschiedenis van het gezin en andere samenlevingsvormen

Gedacht kan worden aan: de geschiedenis van het gezin en andere samenlevingsvormen aan de hand van maatschappelijke ontwikkelingen (modernisering, individualisering, emancipatie), die geleid hebben tot verandering van gezinssamenstelling en tot het ontstaan/de acceptatie van andere samenlevingsvormen.

Veranderingen in de functie en betekenis van socialiserende instituties

Gedacht kan worden aan: de veranderingen in de functie en betekenis van socialiserende instituties als kerk, verenigingen op levensbeschouwelijke grondslag, school.

* Subdomein B3: Samenlevingsvormen als bindingen voor individu en samenleving

6 De kandidaat kan uitleggen welke veranderingen in bindingen en verhoudingen tussen individuen/groepen in de maatschappij zijn opgetreden in de tweede helft van de 20ste eeuw.

Veranderingen in sociale cohesie door veranderingen in de onderlinge relaties

Gedacht kan worden aan: verandering in binding tussen vrouwen en mannen, kinderen ten opzichte van ouders, aan de hand van verandering van hun rollen; het begrip onderhandelingshuishouding; veranderingen in trouwpatronen, daarbij landen vergelijken en groeperingen in Nederland.

Ontwikkeling van jeugdculturen

Daarbij kan gedacht worden aan: factoren waardoor jeugdculturen zich konden ontwikkelen, onder andere de veranderingen in gezinnen, de toenemende welvaart en vrije tijd, het ontstaan van een vrije tijd- en informatie/media-industrie, het stijgen van opleidingsduur/niveau, het belang van jongeren als afzetmarkt.

Veranderingen in de verhouding tussen generaties

Daarbij kan gedacht worden aan: de veranderde positie van jongeren, waardoor de verhouding tussen generaties is veranderd, en ook de beeldvorming over en tussen generaties; de invloed van peergroups; de rol van media en beeldvorming rond jongeren bijvoorbeeld ten aanzien van frames ten opzichte van problematische jongerengroepen en ten aanzien van jeugd/jong als ideaalbeeld.

* Subdomein B4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

7 De kandidaat kan veranderingen in overheidsbeleid, inclusief de bijbehorende wetgeving en veranderingen in standpunten van politieke partijen met betrekking tot samenlevingsvormen beschrijven.

Overheidsbeleid met betrekking tot gezin en andere samenlevingsvormen vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw

Gedacht kan worden aan: voorbeelden van dergelijk overheidsbeleid; standpunten van politieke partijen ten aanzien van gezin en andere samenlevingsvormen, herleid tot ideologische stromingen; de regelgevingen en acceptatie van samenlevingsvormen aan de hand van het proces van institutionalisering; vergelijking van beleid met betrekking tot gezin en andere samenlevingsvormen tussen Nederland en VS.

Veranderingen in de socialisatiefunctie van het onderwijs

Gedacht kan worden aan: overheidsbeleid dat effect had op de socialisatiefunctie van het onderwijs; discussie over vrijheid van onderwijs; de geleidelijke externe en interne democratisering van het onderwijs; de effecten van democratisering (het toegankelijker maken van onderwijs voor lagere sociale milieus, uitbreiding leerplicht/stimuleren doorstroming naar hoger onderwijs).

* 2.3 * Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Maatschappelijke verschillen)

Verantwoording van de keuze voor concepten en context³

Het hoofdconcept **verhouding** biedt leerlingen het gereedschap om te zien op welke wijze mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden. In het domein 'Sociale verschillen' leren leerlingen hoe verschillen tussen mensen ontstaan, ten dele het verschil van nature, ten dele in het proces van socialisatie, ten dele ook in het verschil in

macht, gezag en autoriteit. Dat verhoudingen tussen mensen zowel gegeven als veranderlijk, dynamisch en problematisch zijn, is een belangrijk inzicht voor leerlingen.

Het sociologische kernconcept **sociale (on)gelijkheid** laat zien dat het ideaal van de gelijkwaardigheid en de gelijkheid van alle mensen altijd op gespannen voet staat met een werkelijkheid die gekenmerkt wordt door verschil en ongelijkheid.

De politicologische kernconcepten **macht en invloed** laten het verschil zien in de mate waarin het gedrag van anderen bepaald of beïnvloed kan worden. Bij macht gaat het uiteindelijk om de mogelijkheid effectief geweld (of geld) in te zetten. In wetgeving wordt macht in verbindend gezag omgezet. Elke samenleving vereist een minimale **samenwerking** tussen betrokkenen, maar politieke conflicten zijn onvermijdelijk. Dat vloeit niet alleen voort uit onverenigbare doelstellingen, maar ook uit onenigheid over de middelen om doelen te bereiken, meningsverschillen over prioriteiten en door misverstand en animositeit tussen politieke actoren.

Naast het hoofdconcept **verhouding** is het hoofdconcept **verandering** een voor de hand liggend concept om toe te passen in het domein Sociale verschillen. In de moderne westerse samenleving vinden snelle maatschappelijke veranderingen plaats. De verhoging van het gemiddelde onderwijsniveau en het vergroten van de welvaart voor iedereen zijn middelen in het bereiken van het ideaal van gelijkwaardigheid en gelijkheid voor alle mensen. Tegelijkertijd ontstaan er andere verschillen, bijvoorbeeld tussen bevolkingsgroepen en op grond van opleidingsverschillen (meritocratie). Leerlingen leren in hoeverre veranderingen in de samenleving hebben geleid tot stijgingen en dalingen in maatschappelijke posities van verschillende groepen.

Het opheffen van verschillen is een belangrijke drijfveer geworden voor politieke en maatschappelijke acties. Leerlingen krijgen zicht op de middelen die de overheid heeft om sociale ongelijkheid te veranderen en op de visies die politieke partijen hebben over de verhoudingen tussen groepen in de samenleving.

Hoofdconcepten:	verhouding in combinatie met verandering
Sociologische kernconcepten:	sociale (on)gelijkheid, cultuur, identiteit
Politicologische kernconcepten:	macht/invloed, conflict/samenwerking, globalisering
Contextspecifieke concepten:	klasse, status, positietoewijzing, positieverwerving, politieke participatie, verzorgingsstaat, open en gesloten samenleving, maatschappelijke ladder, belangenorganisaties, werkgevers- en werknemersorganisaties.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos voor de context Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd (Domein F). In de uitwerking van de vervolgc commissie is de context verbreed naar sociaaleconomische, sociaal-culturele en politieke posities. Dat biedt meer mogelijkheden voor vraagstukken over sociale ongelijkheid op al deze terreinen, zo is de vervolgc commissie van mening.

Deze context is geschikt voor havoleerlingen omdat het concrete informatie biedt over verschillen tussen groepen mensen die leerlingen mogelijk zelf ervaren. De concepten moeten leerlingen helpen de verbanden te zien tussen verschillen die in de samenleving voorkomen op alle maatschappelijke terreinen en wat voor gevolgen dit heeft voor de samenleving.

* *Toelichting op de subdomeinen*

* Subdomein C1: Sociale ongelijkheid en maatschappelijke conflicten

8 De kandidaat kan aangeven in welke vormen ongelijkheid zich kan manifesteren. En kan tevens de sociale ongelijkheid in de Nederlandse samenleving en de spanningen en conflicten die daarmee samenhangen, verklaren.

Sociale ongelijkheid en de gevolgen ervan

Gedacht kan worden aan: vormen als klasse, stand, opleiding, sekse, leeftijd, etniciteit, religie. Gedacht kan worden aan: oorzaken voor het ontstaan van verschillen in maatschappelijke positie (positie arbeidsmarkt, verschil in opleiding, sociaal milieu, sekse, etnische afkomst); het plaatsen van de verschillende beroepsgroepen in de maatschappij op de maatschappelijke ladder en het karakteriseren ervan aan de hand van status, macht en klasse; het onderscheid maken tussen positietoewijzing en positieverwerving; de gevolgen van maatschappelijke posities van mensen voor onder andere schoolprestaties, voedingsgedrag, gezondheid, levensverwachting, deelname aan culturele activiteiten, levensstijl/cultuur, politieke participatie et cetera.

Maatschappelijke conflicten als gevolg van sociale ongelijkheid

Gedacht kan worden aan: oorzaken voor het ontstaan van maatschappelijke conflicten: etniciteit, gender, klassen; de gevolgen van de conflicten voor de ontwikkelingen in een samenleving; de manieren van conflictbeheersing (poldermodel versus polarisatie).

* Subdomein C2: Verschillen op drie maatschappelijke terreinen en de gevolgen ervan

9 De kandidaat kan de verschillen in sociaaleconomische posities, sociaal-culturele posities en politieke (machts)posities van groepen burgers beschrijven en de gevolgen hiervan voor de maatschappelijke en politieke verhoudingen verklaren.

De verschillen in sociaaleconomische posities van groepen burgers en de gevolgen hiervan voor de maatschappelijke verhoudingen

Gedacht kan worden aan: de relatief zwakke positie van specifieke groepen (bijvoorbeeld laagopgeleide jongeren, herintredende vrouwen) op de arbeidsmarkt en de risico's die verbonden zijn met de eventuele aanwezigheid van een 'onderklasse' in een samenleving; maatschappelijke organisaties die vorm geven aan de arbeidsverhoudingen in Nederland; hun belangen; hoe ze georganiseerd zijn, wat hun onderlinge verhoudingen zijn en hun sterke en zwakke kanten; de betekenis van het overleg tussen werkgevers- en werknemersorganisaties.

De verschillen in sociaal-culturele posities van groepen burgers en de gevolgen hiervan voor de maatschappelijke verhoudingen

Gedacht kan worden aan: voorbeelden uit de Nederlandse samenleving van groepen en verschillende (sub)culturen en identiteit, waarvoor de maatschappelijke waardering sterk verschilt; het verband tussen sociaaleconomische posities en sociaal-culturele posities van de verschillende groepen; spanningen en conflicten (discriminatie, racisme) als gevolg van sociaal-culturele verschillen tussen groepen (religie).

De verschillen in de politieke (machts)posities van groepen burgers en de gevolgen ervan voor de politieke verhoudingen

Daarbij kan gedacht worden aan: de relatie tussen de verdeling van politieke macht met de sociale ongelijkheid in een samenleving⁴; vormen van politieke participatie⁵; het vermogen van groepen om zich te organiseren en invloed uit te oefenen; verschillen in deelname en verklaringen hiervoor aan de hand van persoonlijke factoren en factoren die gerelateerd zijn aan maatschappelijke posities; afname van sociale ongelijkheid in politiek-juridische zin door toename van rechten van burgers (gelijkheid voor de wet); verschillende politiek-ideologische stromingen met betrekking tot de vraag hoe de politieke macht is verdeeld en met betrekking tot de vraag hoe wenselijk politieke participatie is in een democratische samenleving.

*** Subdomein C3: Sociale veranderingen**

10 De kandidaat kan in specifieke gevallen van sociale ongelijkheid uitleggen welke toename of afname zich hierbij heeft voorgedaan en waardoor die verklaard kan worden.

Stijging- en dalingskansen op de maatschappelijke ladder

Gedacht kan worden aan: carrièrekansen voor de verschillende groepen in Nederland en factoren die van belang zijn voor die kansen vanuit de vraag in hoeverre de Nederlandse samenleving een open karakter heeft wat betreft stijging- en dalingskansen op de maatschappelijke ladder; veranderingen in kansen ten opzichte van ouders en vorige generaties voor de verschillende (etnische, sociale) groepen; meer gelijkheid van burgers voor de wet.

⁴ Leerlingen dienen te weten hoe de politieke macht in Nederland formeel verdeeld is (examenprogramma maatschappijleer)

⁵ Zie ook Domein G: Analyse van een politieke actualiteit

Factoren die veranderingen hebben veroorzaakt op de sociale ongelijkheid in Nederland

Gedacht kan worden aan: factoren als Europeanisering en globalisering; de informatisering en digitalisering van de samenleving; de veranderingen in de man/vrouwverhouding; veranderingen in opleidingsniveau en veranderingen in de economie (meer dienstverlening).

Nieuwe vormen van ongelijkheid

Gedacht kan worden aan: groepen in de samenleving die door veranderingsprocessen van de laatste decennia hun maatschappelijke positie hebben zien verbeteren en groepen die hun positie hebben zien verslechteren; verschuivingen hierdoor in de machtsposities van bestaande organisaties.

* Subdomein C4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

11 De kandidaat kan overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen ten aanzien van sociale ongelijkheid beschrijven.

Middelen die de overheid heeft om de sociale ongelijkheid te veranderen

Daarbij kan gedacht worden aan: positieve en negatieve effecten van overheidsinstrumenten om sociale ongelijkheid te veranderen; de invloed van de opvattingen over de rol van de overheid op de inzet van middelen om sociale ongelijkheid te veranderen.

Standpunten van de politieke partijen met betrekking tot sociale ongelijkheid

Gedacht kan worden aan: opvattingen die de verschillende politieke stromingen hebben over de rol van de overheid en de verzorgingsstaat; de relatie tussen standpunten van politieke partijen over overheidsmaatregelen inzake sociale (on)gelijkheid en hun visie op de rol van de overheid; standpunt verwoorden over de gewenste verhouding tussen de verschillende (etnische) groepen in de samenleving.

* 2.4 * Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Veiligheid)

Verantwoording van de keuze voor concepten en context⁶

Het hoofdconcept binding biedt leerlingen het gereedschap om zicht te krijgen op de verschillende vormen die mensen aan elkaar bindt: de relatie tussen mensen in gezins- of familieverband, de interactieve verbanden tussen mensen met de functie een groep te willen zijn of met een bepaald gezamenlijk doel of belang, een bepaalde

categorie mensen met zich onderscheidende kenmerken en tot slot de bindingen in een samenleving en maatschappij en op het niveau van de staat en de overheid. In het Domein Staat en samenleving leren leerlingen dat overal waar mensen zijn sociale bindingen aanwezig zijn. Ze bepalen het menselijk bestaan en ze komen het meest duidelijk tot uiting in het geheel van interacties, netwerken en regels dat onder het begrip 'samenleving' valt.

Het sociologische kernconcept **sociale cohesie** verwijst naar de mate en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, het gevoel een groep te zijn en samen iets te beleven, de mate van verantwoordelijkheid voor elkaars lot, in het bijzonder elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen.

Binding kenmerkt zich door het bestaan van instituties, systemen van waarden en normen met meer dan individuele geldigheid die de verwachtingen reguleren en ook de grenzen van bindingen aangeven. Instituties maken vormen van binding overdraagbaar en leerbaar en scheppen tradities die zelf weer als bindend worden beleefd. In de context van veiligheid wordt het politicologische kernconcept **politieke instituties** toegepast die de specifieke regelingen en ordening van de machtsverhoudingen bepalen.

Naast het hoofdconcept **binding** wordt ook het hoofdconcept **verandering** in deze context toegepast. Het criminaliteitsvraagstuk heeft in de huidige risicomaatschappij een herdefiniëring ondergaan. In de jaren zeventig werd criminaliteit in West-Europa en de VS meer gezien als een kwestie van deprivatie en in de jaren negentig meer als een veiligheidsprobleem dat iedereen kan treffen. Deze veranderingen in potentiële bedreigingen van de Nederlandse samenleving komen aan bod.

Hoofdconcepten:	binding in combinatie met verandering
Sociologische kernconcepten:	sociale cohesie, modernisering
Politicologische kernconcepten:	macht, politieke instituties, representatie, ideologie
Contextspecifieke concepten:	sociale controle, trias politica, subjectieve veiligheid, objectieve veiligheid, rechtsstaat, veiligheidsparadox, integraal veiligheidsbeleid, preventief en repressief beleid, pressiegroepen, sancties.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos voor de context Veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk (Domein M). In de uitwerking van de vervolgc commissie is de context herschreven richting het hoofdconcept binding.

Deze context is geschikt voor havo-leerlingen gezien de ervaringen met het huidige examenthema Criminaliteit. De concepten moeten leerlingen helpen zicht te krijgen op wat er veranderd is in de huidige moderne samenleving en wat daarvan het effect is op de sociale cohesie in de samenleving.

* Toelichting op de subdomeinen

* Subdomein D1: Veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk

12 De kandidaat kan uitleggen welke potentiële bedreigingen voor de Nederlandse samenleving zijn afgenomen respectievelijk toegenomen en welke rol dit vraagstuk speelt ten aanzien van binding in de samenleving.

Bedreigingen van de Nederlandse samenleving

Gedacht kan worden aan: potentiële bedreigingen van de Nederlandse samenleving die zijn afgenomen (materiële noden) en die zijn toegenomen (milieubedreigingen, gentechnologie, terrorisme, geweld, epidemieën, et cetera), vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw.

Verschuivingen in het veiligheids-/criminaliteitsvraagstuk

Gedacht kan worden aan: verklaren waarom veiligheid een maatschappelijk en politiek probleem is; verklaringstheorieën voor ontstaan van onveiligheid; dimensies van veiligheid (terreurdreiging, natuurrampen, veiligheid op het werk, veiligheid in de publieke ruimte, et cetera); het verschil tussen objectieve en subjectieve veiligheid; verklaringen voor verschuivingen in de omvang en spreiding van criminaliteit in termen van veranderingen in normen wat crimineel gedrag is en in mate van sociale controle; het verschijnsel criminaliteit met daarmee samenhangende politieke en sociale vraagstukken voor burger en samenleving.

Betekenis van het vraagstuk van (on)veiligheid voor binding (sociale cohesie) in de samenleving

Gedacht kan worden aan: veranderingen in de gevoelens van onveiligheid in de samenleving en de effecten ervan op sociale cohesie; oorzaken van verandering in de gevoelens van onveiligheid: modernisering, rol van de media inzake beeldvorming rondom veiligheid, het maatschappelijk vraagstuk van 'open grenzen'.

* Subdomein D2: Veiligheid, rechtsstaat en politieke besluitvorming

13 De kandidaat kan aan de hand van de machtscheiding uitleggen hoe de staat betrokken is bij het voorkomen en bestrijden van criminaliteit. Tevens kan de kandidaat standpunten van politieke partijen met betrekking tot het vraagstuk van veiligheid herkennen.

Rol en de taakverdeling van de trias politica

Gedacht kan worden aan: de beginselen van de rechtsstaat; de veiligheidsparadox en de dilemma's hiervan voor de rechtsstaat, bijvoorbeeld privacybescherming; het principe van de machtscheiding; de manier waarop de staat betrokken is bij het voorkomen en bestrijden van criminaliteit; functioneren van de rechterlijke macht en de uitvoerende macht.

Politieke besluitvorming

Gedacht kan worden aan: de taak van regering en volksvertegenwoordiging in het proces van politieke besluitvorming; het proces van politieke besluitvorming, actoren en hun rol in het proces van politieke besluitvorming; het verschil tussen politieke partijen en pressiegroepen.

Standpunten van de politieke partijen met betrekking tot veiligheid

Gedacht kan worden aan: het veiligheidsbeleid te onderscheiden in drie strategieën (rechtshandhaving, ondersteuning en gelegenheidsbeperking), beleid herleid tot de ideologische stromingen waartoe die partijen behoren; onderscheid tussen preventief en repressief beleid bij de bestrijding van criminaliteit; integraal veiligheidsbeleid; voorbeelden van het overheidsbeleid getoetst aan de beginselen van de rechtsstaat; angst voor terrorisme en cybercriminaliteit.

* Subdomein D3: Veranderingen in het strafbeleid

14 De kandidaat kan veranderingen in doelen en functies van straffen in de tijd verklaren.

Gedacht kan worden aan: de samenhang tussen de keuze voor straffen en verklaringen voor criminaliteit; een vergelijking tussen de klassieke school en de moderne richting en voorbeelden hiervan uit het Nederlands strafrechtstelsel; voor en tegen van verschillende sancties als gevangenisstraffen, alternatieve straffen (boetes, taakstraffen) jeugd en criminaliteit, draagvlak voor strafbeleid (representatie).

* Subdomein D4: De positie van slachtoffers en van daders van criminaliteit

15 De kandidaat kan groepen slachtoffers van criminaliteit noemen, hun positie binnen het strafrecht beschrijven en de effecten voor de slachtoffers weergeven. Hij kan tevens groepen daders van criminaliteit noemen, hun positie binnen het strafrecht weergeven en de effecten ervan.

Gedacht kan worden aan: groepen die in grotere mate kans lopen slachtoffer te worden van criminaliteit; onder andere pesten als aspect van onveiligheid; traumatisering als gevolg van slachtofferschap; de rol en functie van slachtofferhulp.
Gedacht kan worden aan: groepen die in grotere mate kans lopen daders te worden van criminaliteit: effecten voor daders van gevangenisstraf.

* 2.5 * Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: Media)

Verantwoording van de keuze voor concepten en context⁷

Het hoofdconcept **verandering** biedt leerlingen de mogelijkheid om zicht te krijgen op de aard van de ontwikkelingen in de samenleving, de richting die de ontwikkelingen namen, het tempo waarin deze zich voltrokken en de mogelijkheden en onmogelijkheden van beïnvloeding hiervan. Door vergelijkingen te maken met andere samenlevingen en met samenlevingen in een andere periode worden de typische kenmerken van de eigen samenleving duidelijk. De politicologie houdt zich in het bijzonder bezig met de wijze waarop het vraagstuk van de macht, de machtsverdeling en het conflict institutioneel geregeld wordt en welke veranderingen daarin optreden.

De sociologische kernconcepten **modernisering**, **individualisering** karakteriseren maatschappelijke ontwikkelingen die in de vorige eeuw gestart zijn maar ook in deze eeuw het beeld blijven bepalen. Als gevolg van de toepassingen van wetenschappelijke en technologische vernieuwingen enerzijds en het streven om los te komen van traditionele maatschappelijke verhoudingen anderzijds trad het proces van verandering eerst op in de westerse samenlevingen, later in de hele wereld. Modernisering is het proces van ontwikkeling naar een op de rechten van de mens gebaseerde en democratisch ingerichte samenleving en staat. Het proces van individualisering houdt in dat het individu zich in toenemende mate vrij voelt zijn eigen leven naar eigen inzicht vorm te geven, maar verwijst ook naar de verwachting dat iedere volwassene in principe zelfstandig voor zijn of haar inkomen kan zorgen.

Ook de politicologische kernconcepten **globalisering** en **democratisering** brengen veranderingen tot uitdrukking. Globalisering in de internationale verbanden waardoor de afhankelijkheden snel toenemen, en democratisering in het proces waarin machthebbers benoemd worden op basis van de uitkomst van vrije verkiezingen en verschuivingen die plaatsvinden in machtsverhoudingen op allerlei terreinen van de samenlevingen.

Het hoofdconcept **verandering** wordt in de context media toegepast, omdat er juist op dit terrein veel veranderingen hebben plaats gevonden vanaf het begin van de kranten in de tweede helft van de negentiende eeuw tot de huidige mogelijkheden van internet en de gevolgen ervan voor de functies van de media.

Ook verhouding wordt in deze context toegepast omdat de macht en invloed van de media veranderd is en ook de rol van de media in de politieke besluitvorming; **binding** omdat de media ook een rol spelen in de sociale cohesie in de samenleving.

Hoofdconcepten:	verandering in combinatie met verhouding en binding
Sociologische kernconcepten:	sociale cohesie, cultuur, socialisatie, modernisering, individualisering, institutionalisering
Politicologische kernconcepten:	macht, democratisering, globalisering
Contextspecifieke concepten:	beeldvorming, referentiekader, selectieve perceptie, mediatisering, informalisering, grondrechten, pluriformiteit, commercialisering, ontzuiling.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos voor de context Communicatie en massamedia (Domein B). In de uitwerking van de vervolgc commissie is de context herschreven richting het hoofdconcept verandering, meer gericht op de maatschappelijke ontwikkelingen en de veranderingen in het medialandschap zelf dan op de communicatieprocessen. Deze context is geschikt voor havo-leerlingen gezien de ervaringen met het huidige examenthema Massamedia. Voor leerlingen zijn de media een vanzelfsprekend gegeven in hun leven waar zij gemakkelijk toegang tot hebben. Daar met enige distantie naar kijken levert de leerlingen vaak verrassende inzichten op.

* *Toelichting op de subdomeinen*

* Subdomein E1: Verandering in de functies van de media

16 De kandidaat kan uitleggen wat de functies van de media zijn en hoe die veranderd zijn door maatschappelijke ontwikkelingen en ontwikkelingen in het medialandschap zelf.

De gevolgen van maatschappelijke ontwikkelingen voor de media

Gedacht kan worden aan: functies van de media; ontwikkelingen als commercialisering, globalisering, multi-etnische samenleving, vergrijzing en de invloed ervan op het medialandschap; de gevolgen van markgerichtheid door de omroepen; kenmerken van informatisering en de gevolgen ervan voor de rol van media in de huidige samenleving; kenmerken van individualisering en de effecten ervan op organisatie van de media in zuilen; redenen dat fragmentarisering van de media leidt tot diversiteit in het aanbod en de informatiefunctie verandert; commercialisering.

De gevolgen van veranderingen in het medialandschap voor de functies van de media

Gedacht kan worden aan: commercialisering, persconcentratie en monopolievorming

en de gevolgen ervan voor het aanbod van de media; de veranderingen in het aanbod, de inhoud en het gebruik van de media als gevolg van technologische ontwikkelingen; de rol van kijk- en luistercijfers; nieuwe vormen van dienstverlening op het terrein van media ten gevolge van technologische ontwikkelingen; het verminderen van de afhankelijkheid van traditionele media door de technologische vernieuwingen aan de ene kant en het afnemen van het gebruik van traditionele media aan de andere kant; de overlevingsproblemen van de kranten; de media nu en in de toekomst.

* Subdomein E2: Verandering in macht en invloed van de media

17 De kandidaat kan de veranderingen in macht en invloed van de media en de effecten ervan op mens en samenleving verklaren.

De verandering van de macht en invloed van de media

Gedacht kan worden aan: verandering door persconcentratie, monopolievorming, technologische ontwikkelingen.

De effecten van macht en invloed van media op mensen en samenlevingen

Gedacht kan worden aan: de rol die de media vervullen in de beeldvorming over de werkelijkheid aan de hand van de begrippen selectieve perceptie, referentiekader, nieuwskleuring; de rol van media in het stigmatiseren van groepen en hun positie in de samenleving; socialisatiefunctie van de media⁸; overdracht in de media van dominante cultuur en in mindere mate van culturen van minderheden; mediatisering van de samenleving en van de politiek, het effect ervan op de macht van de media in de politiek; de verbindende functie van de media die kan leiden tot sociale cohesie maar ook tot een scheiding in groepen; invloed van de westerse media op de mondiale berichtgeving; de dominantie van westerse media vanuit de machtsverhoudingen in de wereld.

* Subdomein E3: Media en politiek

18 De kandidaat kan uitleggen in hoeverre de rol van de media in het proces van politieke besluitvorming is veranderd en daarmee ook het proces van politieke besluitvorming zelf.

De veranderde rol van de media in het proces van politieke besluitvorming en in het functioneren van de democratie

Gedacht kan worden aan: de betekenis van vrijheid van informatie en vrijheid van meningsuiting (pluriformiteit) in de Nederlandse parlementaire democratie (grondrechten) gekoppeld aan de functies van de media; de veranderingen in de politieke functies van de media als gevolg van informatisering (onder andere technologische ontwikkelingen), indi-

vidualisering en commercialisering (toename en afname van democratisering); toename van de invloed van de media op de dagelijkse gang van zaken in politiek Den Haag.

De afname van de macht van de politiek over de media

Gedacht kan worden aan: de veranderende rol van de overheid ten opzichte van de media en de daaruit voortvloeiende verandering in het mediabeleid; factoren waardoor de controle door de overheid van de media is afgenomen in vergelijking met de periode van de verzuiling; propaganda(technieken) en de werking van propaganda(technieken) vanuit het perspectief van de zender en de ontvanger; opvattingen over de rol van de overheid op het terrein van media relateren aan de belangrijkste ideologische stromingen in ons land; het maatschappelijk en politieke functioneren van de media in Nederland vergelijken met een betekenisvol ander land (bijvoorbeeld Italië, VS); een standpunt bepalen met betrekking tot wenselijkheid van overheidsbemoeienis met media.

*** 2.6 * Domein F: Analyse van een sociale actualiteit**

** Toelichting*

In het vak maatschappijwetenschappen speelt - net als in het vak maatschappijleer - de actualiteit altijd al een belangrijke rol. Als er iets opmerkelijks gebeurt in de samenleving willen leerlingen daar bij het vak maatschappijwetenschappen over praten. Dat gebeurt vaak op een ad-hoc manier waarbij de docent aangeeft hier maar beperkte tijd voor te hebben omdat "hij verder moet met de stof". Dat is een gemiste kans, omdat het vak leerlingen wil leren hoe maatschappelijke en actuele vraagstukken geanalyseerd kunnen worden met gebruikmaking van de geleerde concepten. Door dit vaker te oefenen met de leerlingen aan de hand van de actualiteit die zich voordoet, wordt de kennis van het vak toegepaste kennis. Leerlingen leren omgaan met de complexiteit van een actuele gebeurtenis door deze te ontrafelen en terug te brengen tot inzichtelijke maatschappelijke verhoudingen en structuren, die ze geleerd hebben. Extra complicerend is het feit dat er bij een ingrijpende gebeurtenis vaak sprake is van emoties en meningverschillen waar leerlingen over door willen praten in de lessen maatschappijwetenschappen. Dat vraagt van de docent een systematische aanpak in stappen om leerlingen eerst te laten nadenken en nazoeken over de kwestie, voordat een gefundeerde discussie kan plaatsvinden. Het analyseren van actuele gebeurtenissen heeft als bijkomend effect dat de nieuwsgierigheid van leerlingen voor het nieuws gewekt wordt.

In het examenprogramma voor het vak maatschappijwetenschappen voor havo en vwo is ervoor gekozen om een schoolexamendomein te reserveren voor de actualiteit.

Dat kan verspreid naar aanleiding van meerdere actuele gebeurtenissen of op één moment waarbij een uitgebreidere analyse plaatsvindt van een actualiteit. Het analyseren van een actuele gebeurtenis kan ook in de vorm van het doen van eigen onderzoek. De lespraktijk van het vak heeft geleerd, dat analysevragen leerlingen houvast bieden om een vraagstuk te kunnen ontrafelen. Ook voor dit Domein zouden leerlingen over een dergelijk hulpmiddel moeten kunnen beschikken. Een eerste proeve hiervan heeft de vervolgcommissie ontwikkeld.

* Analysevragen bij maatschappijwetenschappen

Algemene vragen

Waarom is hier sprake van een maatschappelijk vraagstuk?
 Waarom is hier sprake van een politiek probleem?
 Welke feiten en meningen over dit vraagstuk zijn relevant?
 Van welke oorzaak/gevolg relatie is er sprake bij dit vraagstuk?
 Wat is het beleid van de overheid ten aanzien van dit vraagstuk?

Vanuit de hoofdconcepten

Vanuit de sociologie

Vanuit de politicologie

1 Vorming

(socialisatie, identiteit, ideologie)

A1

- * Komen door dit vraagstuk belangrijke waarden van de samenleving in het geding? Welke zijn dat?
- * In hoeverre zijn bepaalde opvattingen/waarden van invloed op het ontstaan van dit vraagstuk?
- * In hoeverre zijn bepaalde opvattingen/waarden het gevolg van het voorkomen van dit vraagstuk?
- * Is er sprake van een bepaalde beeldvorming over dit vraagstuk door de berichtgeving in de media? Geef hier voorbeelden van.

B1

- * Wat is het ideologische karakter van dit vraagstuk?
- * Wat zijn de belangrijkste opvattingen van politieke partijen over de aanpak van dit vraagstuk?
- * Vanuit welke ideologische visies wordt de aanpak van dit vraagstuk gerechtvaardigd?

2 Binding

(sociale cohesie, instituties, groepsvorming, representatie, cultuur)

A2

- * Welke kenmerken van de Nederlandse cultuur spelen een rol bij dit vraagstuk?
- * Wat is de relatie tussen sociale cohesie en dit vraagstuk?
- * Wat zijn de gevolgen van dit vraagstuk voor de sociale cohesie?
- * Welke groepen/instituties in de samenleving zijn betrokken bij dit vraagstuk en in welke rol?

B2

- * Komen door dit vraagstuk waarden van de democratische rechtsstaat in het geding? Welke?
- * Sluiten opvattingen van politieke vertegenwoordigers aan bij die van de kiezers?
- * Is gebrek aan representativiteit een oorzaak van dit vraagstuk?

3 Verhouding

(sociale (on)gelijkheid, macht/gezag, conflict/samenwerking)

A3

- * Wat is de relatie tussen sociale ongelijkheid en dit vraagstuk?
- * In hoeverre heeft dit vraagstuk gevolgen voor de sociale ongelijkheid in de samenleving?
- * Is er sprake van ongelijkheid als het gaat om de beschikking over machtsmiddelen door betrokken groepen? Welke?

B3

- * Welke machtsmiddelen zijn en worden ingezet door betrokken groepen of instituties, met welk doel en wat is het effect ervan?
- * Welke kenmerken van het Nederlandse politiek systeem spelen een rol bij dit vraagstuk?
- * Tot wat voor maatschappelijke en politieke conflicten leidt dit vraagstuk?
- * Welke beleidsmaatregelen is de overheid voornemens te nemen met welk doel?

4 Verandering

(modernisering, individualisering, institutionalisering, globalisering, democratisering, staatsvorming)

A4

- * Heeft dit vraagstuk zich eerder voorgedaan in de samenleving? Wat was het effect ervan?
- * In welke andere samenlevingen is ook sprake van dit vraagstuk? Welke aanpak kiezen die landen?
- * Hoe hangt dit vraagstuk samen met een/meerdere ontwikkelingen in de samenleving zoals modernisering, individualisering, institutionalisering?

B4

- * Hoe hangt dit vraagstuk samen met een/meerdere ontwikkelingen in de samenleving zoals globalisering, democratisering, staatsvorming?

Conclusies

Beargumenteer een eigen standpunt ten aanzien van beleidsvoorstellen inzake dit vraagstuk.

Welke beschrijvende en verklarende vragen over dit vraagstuk zouden verder onderzocht moeten worden?

* 2.7 * Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)

Verantwoording van de keuze voor concepten en context⁹

Actuele verkiezingen voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten, gemeenteraad of het Europese Parlement vormen een directe aanleiding om in de lessen maatschappijwetenschappen in te gaan op politieke systemen, participatiemogelijkheden en actuele kwesties die spelen bij specifieke verkiezingen.

In de schoolperiode van leerlingen die het vak maatschappijwetenschappen kiezen, vindt er altijd wel één of meer van deze verkiezingen plaats. Dit domein leent zich bij uitstek voor het schoolexamen, omdat de lesinhoud varieert met de actuele verkiezing die plaatsvindt.

In de domeinbeschrijving heeft de vervolgc commissie eindtermen beschreven die sowieso aan bod kunnen komen, door de docent aan te vullen met specifieke eindtermen, ontleend aan kwesties die spelen rondom actuele verkiezingen.

Wat betreft de hoofdconcepten kunnen alle vier hoofdconcepten wel toegepast worden op deze context.

Voor de **sociale cohesie** in de samenleving is het van belang dat burgers zich **verbonden** voelen met en zich identificeren met het politieke systeem. Dat zij zich actief inzetten en deelnemen aan allerlei vormen van participatie.

In een vertegenwoordigende democratie worden vertegenwoordigers volgens vaststaande regels gekozen op basis van algemeen kiesrecht of op meer informele wijze aangewezen.

Hoe ook benoemd of aangewezen, een zekere spanning tussen vertegenwoordiger en achterban, tussen elite en massa, is onvermijdelijk. Een van de regelmatig terugkerende discussiepunten rond de vertegenwoordigende democratie is de vraag of de gekozen vertegenwoordiging qua sociologische kenmerken (sexe, leeftijd, regio, opleiding, beroep en dergelijke) een afspiegeling dient te zijn van de bevolking of dat een afspiegeling op basis van politieke voorkeuren voldoende is.

Naast het hoofdconcept **binding** wordt ook het hoofdconcept **verhouding** in deze context toegepast. De verhouding tussen politieke partijen en de macht en invloed die zij hebben in de politieke besluitvorming speelt een belangrijke rol rond verkiezingen. Maar ook bij andere verenigingen, maatschappelijke organisaties en bedrijven speelt een rol wat de verhouding is tot de politieke machthebbers en in welke mate zij hun invloed over en weer kunnen doen gelden.

Met het hoofdconcept **verandering** kunnen de verschuivingen in het politieke krachtenspel en de verschuivingen van politieke partijen, gebaseerd op lidmaatschap naar politieke bewegingen zonder leden en gekozen vertegenwoordigers geanalyseerd worden.

Het hoofdconcept vorming kan toegepast worden bij **politieke socialisatie**, een proces dat plaatsvindt bij het deelnemen aan verkiezingen of het eventueel verkiesbaar stellen en het effect dat de uitslag heeft op het gevoel van de burgers dat zij vertegenwoordigd gaan worden in de periode na de verkiezingen.

Hoofdconcepten:	binding in combinatie met vorming, verhouding en verandering
Sociologische kernconcepten:	sociale cohesie, identiteit, individualisering
Politologische kernconcepten:	macht en gezag, democratisering, representatie, politieke socialisatie
Contextspecifieke concepten:	loyaliteit, polarisatie, politieke participatie, sociale participatie.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos voor de context Democratie, autocratie en politieke verandering (Domein H) en Politieke actoren en politiek gedrag (Domein L). In de uitwerking van de vervolgcommissie zijn beide samengevoegd en is de context herschreven richting Participatie en verkiezingen.

Deze context is geschikt voor havo- en vwo-leerlingen. Het onderscheid tussen beide niveaus zit in het beheersingsniveau van de voorgeschreven stof en de mate waarin leerlingen zich theorievorming rondom deze context eigen moeten maken.

* Toelichting op de subdomeinen

* Subdomein GI: Politieke en sociale participatie

21 De kandidaat kan onderscheid maken tussen de verschillende vormen van politieke en sociale participatie. Tevens kan hij de wenselijkheid van participatie onderbouwen met behulp van de concepten binding en sociale cohesie.

Vormen van politieke en sociale participatie

Bij politieke participatie kan gedacht worden aan: het communiceren met beleidsmakers, het kenbaar maken van wensen en eisen, het beïnvloeden van beleid, lidmaatschap van politieke partijen, deelname aan protestactiviteiten. Bij sociale participatie kan gedacht worden aan: lidmaatschap en actieve betrokkenheid bij verenigingen en organisaties (civil society), maar ook aan burgerinitiatieven op buurt- en wijkniveau, one-issue bewegingen.

Gedacht kan worden aan: het verschil tussen conventionele participatie, actieve inzet om een doel te realiseren, protestactiviteiten en gewelddadige vormen van protest tegen zaken en personen.

Mate van participatie en gevolgen voor de representativiteit

Gedacht kan worden aan: verschillen en overeenkomsten in de mate van individuele en collectieve politieke participatie in Nederland en de VS die samenhangen met factoren als politieke belangstelling, leeftijd, opleiding en beroepsgroep en de verschuivingen in ledenaantal; de gevolgen die dit heeft voor de representativiteit; achtergronden van deelnemers aan politieke organisaties, belangengroepen en maatschappelijke organisaties (qua leeftijd, geslacht, godsdienst, opleiding, etniciteit en inkomen).

Tevens de rol die referenda kunnen spelen in de betrokkenheid van burgers bij de politiek.

Wenselijkheid van politieke en sociale participatie

Gedacht kan worden aan: de wenselijkheid van politieke en sociale participatie, onderbouwd met behulp van de concepten binding en sociale cohesie.

* Subdomein G2: Het belang van verkiezingen

22 De kandidaat kan een beschrijving geven van het belang van vrije en eerlijke verkiezingen en uitleggen hoe deze kunnen bijdragen aan de binding met een land.

Voorwaarden voor vrije en eerlijke verkiezingen

Gedacht kan worden aan: vrijheid van pers, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van organisatie, garanties voor het passieve kiesrecht, pluriformiteit in de media, toegang tot de media en dergelijke.

Belang van vrije en eerlijke verkiezingen en effect op de cohesie in een land

Gedacht kan worden aan: gereguleerde en vreedzame wisseling van de macht, legitimiteit van de politieke macht, invloed van de burgers op het beleid; hoe vrije en eerlijke verkiezingen bijdragen aan betrokkenheid en cohesie in een land (binding).

Politieke socialisatie

Gedacht kan worden aan: waarom verkiezingen een belangrijk leermoment zijn voor veel burgers (politieke kennis en politieke socialisatie).

Vertrouwen in de politiek

Gedacht kan worden aan: hoe het vertrouwen in het parlement, de regering, politieke partijen en enkele belangrijke landelijke politici zich de afgelopen twintig jaar in Nederland heeft ontwikkeld (afname lidmaatschap politieke partijen, minder deelname verkiezingen, opinion polls).

* Subdomein G3: Verkiezingen in Nederland en de VS

23 De kandidaat kan de hoofdlijnen van het Nederlandse en Amerikaanse politieke (kies)stelsel beschrijven en kan de voor- en nadelen ervan benoemen.

Het Nederlandse en Amerikaanse politieke (kies)stelsel

Gedacht kan worden aan: verschil tussen een stelsel met evenredige vertegenwoordiging en een districtenstelsel; verschil in positie van de Nederlandse minister-president en de Amerikaanse president; de verschillende rol van politieke partijen in de VS en Nederland (in Nederland party driven politics en in de VS een zwak ontwikkelde partij zonder centrale ledenregistratie, centraal partijapparaat en zeer beperkte invloed op de kandidaatstelling); verschillen in de wijze waarop in de VS en Nederland kandidaten voor vertegenwoordigende functies worden gerekruteerd (voorverkiezingen versus interne en veelal ondoorzichtige interne procedures in politieke partijen) en hoe dat doorwerkt in betrokkenheid bij campagnes, sociale cohesie en dergelijke; verschillen in verkiezingscampagnes in Nederland en de VS (betaalde publiciteit, in het bijzonder televisiespotjes spelen een veel belangrijkere rol in de VS dan in Nederland); hoe belangrijk campagnefondsen zijn in de VS en Nederland.

De voor- en nadelen van beide stelsels

Gedacht kan worden aan: territoriale representatie (grotere bekendheid van de kandidaat en meer contact met kiezers) versus meer cliëntelisme (het verlenen van diensten aan kiezers) en nadruk op het behartigen van regionale belangen.

* Subdomein G4: Participatie in de praktijk/actuele verkiezingen

24 De kandidaat kan de ontwikkelingen in de deelname aan verkiezingen en de verschuivingen daarbinnen beschrijven. Tevens kan hij de samenstelling van de electorale achterban van de belangrijkste politieke partijen en bewegingen in Nederland benoemen.

Verschuivingen in deelname aan verkiezingen

Gedacht kan worden aan: de ontwikkeling van de deelname aan verkiezingen (opkomst) in Nederland in de afgelopen dertig jaar en de groepen die meer en minder deelnemen; waarom de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen hoger ligt dan bij Europese verkiezingen, gemeenteraadsverkiezingen en provinciale verkiezingen.

Samenstelling van de electorale achterban

Gedacht kan worden aan: hoe de electorale achterban van de belangrijke Nederlandse politieke partijen is samengesteld (onder andere qua leeftijd, geslacht, opleiding, regionale spreiding, stad/platteland, etniciteit en inkomen); de aanhang van de belangrijkste Nederlandse politieke partijen en bewegingen op basis van hun zelfplaatsing op een links-rechtsschaal en hun opvattingen over enkele belangrijke maatschappelijke vraagstukken (bijvoorbeeld belastingdruk, milieubeleid, integratie van allochtonen, Europese integratie, inkomensgelijkheid, criminaliteit, euthanasie).

Actuele verkiezingen en de uitslagen

Gedacht kan worden aan: de onderwerpen en standpunten waarmee partijen zich bij een actuele verkiezing profileren en de mate waarin er een relatie is met de standpunten van de achterban van de desbetreffende partij; de rol van peilingen en verkiezingsonderzoek in de campagneverslaggeving in de media en hoe politieke partijen en politici daarmee omgaan; de werking en samenstelling van de Stemwijzer in Nederland en andere websites die een stemadvies geven, achtergronden van de burgers die er gebruik van maken en het belang van deze instrumenten voor burgers en politieke partijen; de interpretaties van de uitslagen en de gevolgen ervan voor de posities van de politieke partijen en bewegingen.

* Hoofdstuk 3
Examen-
programma
maatschappij-
wetenschappen
vwo

* Inleiding

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A: Vaardigheden

Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (context: Religie)

Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Machtsverhoudingen in de wereld)

Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Natievorming en de rol van de staat)

Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: De wording van de moderne westerse samenleving)

Domein F: Analyse van een sociale actualiteit

Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)

Domein H: Onderzoek doen.

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, C, D en E, in combinatie met domein A. De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast. De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen heeft betrekking op Domein F, G en H in combinatie met Domein A. Indien het bevoegd gezag daarvoor kiest ook een of meer onderdelen van de Domeinen waarop het centraal examen betrekking heeft.

Indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen die per kandidaat kunnen verschillen.

* De examenstof

* Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1 De kandidaat kan:

- * benodigde informatie verwerven en selecteren uit digitale en niet digitale bronnen;
- * informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
- * de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren.

Subdomein A2: Concept-contextbenadering

2 De kandidaat kan:

- * de sociologische kernconcepten toepassen in gegeven (of in zelfgekozen) contexten. De kernconcepten zijn: sociale cohesie, sociale instituties, groepsvorming, cultuur, socialisatie/acculturatie, identiteit, sociale (on)gelijkheid, modernisering, individualisering, institutionalisering;

- * de politicologische kernconcepten toepassen in gegeven (of in zelfgekozen) contexten. De kernconcepten zijn: politieke instituties, representatie, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, democratisering, staatsvorming, globalisering.

Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

3 De kandidaat kan:

- * onderzoeksresultaten van anderen beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit;
- * een eenvoudig onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel;
- * basiskennis over statistiek toepassen.

* Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (context: Religie)

Subdomein B1: Religie als object van maatschappijwetenschappen

4 De kandidaat kan de maatschappijwetenschappelijke benadering van religie toepassen op de functie van religie en op de verhouding van religie en andere oriëntaties.

Subdomein B2: Religie en vorming

5 De kandidaat kan het proces van religieuze socialisatie beschrijven in termen van vorming van moreel menselijk gedrag en uitleggen welke socialiserende instituties hierin een rol spelen.

Subdomein B3: Veranderingen op religieus gebied

6 De kandidaat kan veranderingen die zijn opgetreden in het religieuze landschap van Nederland na de Tweede Wereldoorlog relateren aan maatschappelijke ontwikkelingen in die periode. Hij kan aan de hand van een aantal theorieën de functies van religie in de huidige samenleving verklaren.

Subdomein B4: Verhouding overheid en religie

7 De kandidaat kan de verhouding overheid en religie typeren aan de hand van vier modellen (religieuze model, atheïstische model, religieus-neutrale model, pluriforme model) en weergeven welke opvattingen daarover in Nederland bestaan en de vier modellen ordenen naar landen/tijden/godsdiensten.

* Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Machtsverhoudingen in de wereld)

Subdomein C1: Het ontstaan van de verhoudingen tussen staten in de internationale orde

- 8 De kandidaat kan het ontstaan van het statensysteem beschrijven aan de hand van de factoren die de machtsverhoudingen bepalen. Hij kan tevens theorieën vergelijken op het aspect van gedragingen van staten naar elkaar en op het aspect van verklaringen van economische (onder)ontwikkeling van staten.

Subdomein C2: Internationale samenwerking en internationale conflicten

- 9 De kandidaat kan vormen van internationale samenwerking en internationale conflicten herkennen en vergelijken.

Subdomein C3: De positie van Nederland in het internationale krachtenveld

- 10 De kandidaat kan de positie van Nederland in het internationale krachtenveld analyseren; het Nederlands buitenlandbeleid (onder andere beleid ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking) beschrijven en een standpunt verwoorden over dit buitenlandbeleid.

Subdomein C4: Veranderingen in de mondiale machtsverhoudingen

- 11 De kandidaat kan aangeven welke veranderingen er optreden en opgetreden zijn in de mondiale machtsverhoudingen en wat de rol van internationale organisaties daarin is en was. Tevens de gevolgen ervan voor de macht en invloed van de nationale staten.

* Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Natievorming en de rol van de staat)

Subdomein D1: Het ontstaan van de Nederlandse natie en de nationale staat

- 12 De kandidaat kan uitleggen hoe de Nederlandse natie en staat zijn ontstaan, wat de belangrijkste kenmerken van een natie en een staat zijn en van welke potentiële bedreigingen er sprake kan zijn voor de Nederlandse staat.

Subdomein D2: De structuur van het stelsel van politieke besluitvorming

- 13 De kandidaat kan de structuur en het functioneren van het stelsel van politieke besluitvorming typeren aan de hand van de verhouding tussen de vier bestuurslagen en tussen de burgers en de overheid.

Subdomein D3: Nationale identiteit: binding met de staat

- 14 De kandidaat kan de nationale identiteit beschrijven en welke veranderingen zich daarbij hebben voorgedaan.

* Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: De wording van de moderne westerse samenleving)

Subdomein E1: De westerse moderne samenleving

- 15** De kandidaat kan uitleggen hoe modernisering doorgaans gekoppeld wordt aan een westerse ontwikkeling van 'traditioneel' naar 'modern'. Tevens kan hij de aanname dat modernisering een westerse ontwikkeling is van commentaar voorzien.

Subdomein E2: Modernisering als samenhangend stelsel van maatschappelijke veranderingen

- 16** De kandidaat kan uitleggen dat modernisering duidt op verschillende, met elkaar verweven veranderingsprocessen die te beschrijven zijn met behulp van de hoofdconcepten verhouding, binding en vorming.

Subdomein E3: Maatschappelijke vraagstukken en paradoxen als gevolg van modernisering

- 17** De kandidaat kan uitleggen dat grote maatschappelijke vraagstukken gerelateerd kunnen worden aan het proces van modernisering en kan deze maatschappelijke vraagstukken relateren aan drie paradoxen van modernisering.

* Domein F: Analyse van een sociale actualiteit

Subdomein F1: Informatie verwerven over een actualiteit

- 18** De kandidaat kan informatie verzamelen over een actualiteit met maatschappijwetenschappelijke relevantie, zowel over feiten als ook over de verschillende meningen die erover bestaan. Tevens kan de kandidaat verschillende groepen en belangen onderscheiden die een rol spelen in deze actualiteit.

Subdomein F2: Selectie van kernconcepten toepassen op een actualiteit

- 19** De kandidaat kan een selectie van relevante kernconcepten toepassen op een actualiteit.

* Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)

Subdomein G1: Politieke en sociale participatie

- 20** De kandidaat kan onderscheid maken tussen de verschillende vormen van politieke

en sociale participatie. Tevens kan hij de wenselijkheid van participatie onderbouwen met behulp van de concepten binding en sociale cohesie.

Subdomein G2: Het belang van verkiezingen

- 21** De kandidaat kan een beschrijving geven van het belang van vrije en eerlijke verkiezingen en analyseren hoe deze kunnen bijdragen aan de binding met een land.

Subdomein G3: Verkiezingen in Nederland en de VS

- 22** De kandidaat kan de hoofdlijnen van het Nederlandse en Amerikaanse politieke (kies)stelsel beschrijven, kan de voor- en nadelen ervan benoemen en kan analyseren hoe deze stelsels het politieke proces in beide landen beïnvloeden.

Subdomein G4: Participatie in de praktijk/actuele verkiezingen

- 23** De kandidaat kan de ontwikkelingen in de deelname aan verkiezingen in Nederland en in de VS en de verschuivingen daarbinnen beschrijven. Tevens kan hij de samenstelling van de electorale achterban van de belangrijkste politieke partijen en bewegingen in Nederland en in de VS benoemen.

* Domein H: Onderzoek doen

Subdomein H1: Het opzetten van een onderzoek vanuit een probleemstelling

- 24** De kandidaat kan:
- * een probleemstelling over een maatschappelijk vraagstuk ontwerpen en het belang ervan beargumenteren;
 - * een onderzoek in stappen opzetten.

Subdomein H2: Kernconcepten herkennen

- 25** De kandidaat kan in informatie over een maatschappelijk vraagstuk kernconcepten van maatschappijwetenschappen herkennen.

Subdomein H3: Het uitvoeren van een onderzoek

- 26** De kandidaat kan:
- * betrouwbare en geldige informatie verwerven;
 - * op basis van de verworven informatie en op basis van theorieën de onderzoeksvraag beantwoorden of de hypothese toetsen;
 - * de gegevens die hij gebruikt heeft voor de beantwoording van de onderzoeksvraag of de toetsing van zijn hypothese beschrijven en verantwoorden;
 - * uit de resultaten van het onderzoek conclusies trekken en deze terugkoppelen naar de onderzoeksvraag.

* Hoofdstuk 4
**Toelichting en
verantwoording
van de gemaak-
te keuzes in het
vwo examen-
programma**

* Inleiding

* Schoolexamen en centraal examen

Met ingang van 1 augustus 2007 wordt de examenstof verdeeld in de verhouding van 60% voor het centraal examen en 40% voor het schoolexamen. Scholen zijn verplicht de gedefinieerde schoolexamenstof in het schoolexamen te toetsen. Daarnaast staat het scholen vrij onderdelen van de Domeinen van het centraal examen op te nemen in het schoolexamen.

De vervolgc commissie stelt de volgende verdeling voor van het examenprogramma maatschappijwetenschappen vwo.

Centraal examen	Domein B, C, D, E in combinatie met Domein A	60%
Schoolexamen	Domein F, G, H in combinatie met Domein	40%

De kernconcepten zoals geformuleerd in Domein A komen zowel in het centraal examen als in het schoolexamen aan bod. De vervolgc commissie koos ervoor om in het schoolexamen die Domeinen op te nemen die zich niet lenen voor toetsing in het centraal examen zoals Domein F: Analyse van een sociale actualiteit (de productietijd van een examen is hiervoor te lang), Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (aansluiten bij de actuele verkiezingen in dat jaar/jaren) en Domein H: Onderzoek doen (naast de theorie van het onderzoek doen ook de praktijk van het uitvoeren van een onderzoek).

* 4.1 * Domein A: Vaardigheden

* *Toelichting op de subdomeinen*

* Subdomein A1: Informatievaardigheden

Informatie verwerven en selecteren

Gedacht kan worden aan: de aard van de informatiebronnen onderscheiden; de betrouwbaarheid van de informatiebronnen toelichten; feiten van meningen onderscheiden; aanvullende informatie verzamelen door middel van interview, enquête of observatie; op correcte wijze de bronvermelding uitvoeren.

Informatie verwerken en conclusies trekken

Gedacht kan worden aan: het herkennen van kernconcepten van maatschappijwe-

tenschappen in informatiebronnen; het inzetten van kernconcepten van maatschappijwetenschappen bij het analyseren van maatschappelijke vraagstukken; de objectiviteit van de informatiebronnen vaststellen door meerdere bronnen met elkaar te vergelijken; elementaire statistische informatie interpreteren; een beredeneerd standpunt innemen en dit standpunt relateren aan verworven informatie.

De resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren

Gedacht kan worden aan: een gestructureerde zakelijke tekst schrijven als basis voor een schriftelijke, mondelinge of audiovisuele presentatie; bij de presentatie rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden.

* Subdomein A2: Concept-contextbenadering

De Toelichting is te lezen in hoofdstuk 5.

* Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

Onderzoeksresultaten van anderen beoordelen

Gedacht kan worden aan het beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit op basis van de gehouden steekproef, het uitgevoerde onderzoekspanel; onderzoek relativeren op basis van de gehanteerde meting; informatieverstrekking van onderzoeksresultaten in de media kritisch beoordelen.

Een eenvoudig onderzoek opzetten en uitvoeren

Gedacht kan worden aan: het formuleren van een probleemstelling en/of hypothese en deze uitwerken in deelvragen; variabelen onderscheiden en operationaliseren; soorten onderzoek en onderzoeksmethoden onderscheiden, selecteren en toepassen; kernconcepten selecteren en inzetten in de probleemstelling; causaliteit en correlatie onderscheiden; beredeneerde conclusies trekken; eenvoudige statistische bewerkingen uitvoeren; onderzoeksresultaten presenteren.

* 4.2 * Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (context: Religie)

Verantwoording van de keuze voor concepten en context¹⁰

Het hoofdconcept **vorming** biedt leerlingen het gereedschap om inzicht te krijgen in het proces van verwerving van een bepaalde identiteit.

In het domein Cultuur en socialisatie leren leerlingen dat het socialisatieproces gestuurd wordt door instituties en plaatsvindt in instituties, te beginnen met het gezin waarin

iemand geboren wordt. Mensen zijn bij uitstek 'symbool'-wezens: ze drukken zich uit door middel van taal, worden gestuurd door gedachten en beschikken over een groot repertoire aan uitdrukkingvormen. In de geschiedenis van de mensheid is religie altijd een van de krachtigste en invloedrijkste vormen van symboolorganisatie geweest.

Het sociologische kernconcept religieuze **socialisatie** wordt gebruikt voor het proces van vorming van moreel menselijk gedrag. Religie kan houvast bieden voor gedrag en zingeving van mensen en daarmee bijdragen tot de vorming van een persoonlijke **identiteit**.

Het politicologische kernconcept **ideologie** kan worden omschreven als een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen. Op basis van een ideologie bepalen personen en groepen hun positie in de maatschappij, rechtvaardigen de bestaande orde of ontwikkelen juist voorstellen om de maatschappij te veranderen. In dit domein wordt ingegaan op de verhouding van religie tot politieke ideologie.

Naast het hoofdconcept **vorming** worden ook de hoofdconcepten **verandering** en **binding** in deze context toegepast. In het religieuze landschap van Nederland hebben zich veel veranderingen voorgedaan na de Tweede Wereldoorlog. Nederland is veranderd van een land met een sterke godsdienstige, zij het verdeelde identiteit tot een van de meest geseclariseerde landen van de wereld. Daarnaast is sprake van nieuwkomers op het gebied van levensbeschouwing. Religieuze socialisatie vindt onder andere plaats in en door religieuze instituties. Mensen die zich verbonden voelen met elkaar door hun geloofsovertuiging is een vorm van binding die mensen met elkaar hebben.

Hoofdconcepten:	vorming in combinatie met verandering en binding
Sociologische kernconcepten:	socialisatie, identiteit, cultuur, sociale cohesie, modernisering, individualisering, institutionalisering
Politicologische kernconcepten:	politieke socialisatie, ideologie, democratisering, globalisering
Contextspecifieke concepten:	ontkerkelijking, nature/nurture, socialiserende instituties, moraal, ontzuiling, secularisatie, informalisering, internalisatie.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos voor de context Religie, levensbeschouwing en zingeving (Domein N). In de uitwerking van de vervolgcmissie is de context herschreven richting het hoofdconcept vorming.

Deze context is geschikt voor vwo-leerlingen omdat het van leerlingen vraagt met enige distantie naar religie te kijken als object van maatschappijwetenschappen. Aan de hand van een aantal theorieën leren vwo-leerlingen te reflecteren op functies van religie in de huidige en toekomstige samenleving en op de verhouding overheid en religie.

* Toelichting op de subdomeinen

* Subdomein B1: Religie als object van maatschappijwetenschappen

4 De kandidaat kan de maatschappijwetenschappelijke benadering van religie toepassen op de functie van religie en op de verhouding van religie en andere oriëntaties.

Verschillende wetenschappelijke benaderingen van religie

Gedacht kan worden aan: het verschil tussen de maatschappijwetenschappelijke benadering van religie en de theologische, filosofische en psychologische benadering.

Dimensies van religie

Gedacht kan worden aan: drie dimensies van religie, wereldvisie, de moraal en de rituelen en de onderlinge verhouding ervan; de relatie hiervan met de dimensies van cultuur (machtsafstand, individualisering, masculiniteit en onzekerheidsvermijding).

Verhouding religie tot andere oriëntatiemiddelen

Gedacht kan worden aan: de verhouding van religie tot de politieke ideologie, de wetenschap en de kunst.

De maatschappelijke en individuele functies van religie

Gedacht kan worden aan: de wijze waarop religie kan bijdragen aan binding, aan de sociale cohesie binnen een groep en aan de sociale identiteit van een groep; de wijze waarop religie de bestaande (economische en politieke) machtsverhoudingen binnen de samenleving kan legitimeren maar ook ter discussie kan stellen; de wijze waarop religie een gemeenschappelijk zingeving- en referentiekader aan de leden van de gemeenschap kan bieden met name bij biografische overgangen; de wijze waarop religie een gedragsregulerend kader voor de leden van de gemeenschap kan bieden en kan dienen als leverancier van sociaal kapitaal.

* Subdomein B2: Religie en vorming

5 De kandidaat kan het proces van religieuze socialisatie beschrijven in termen van vorming van moreel menselijk gedrag en uitleggen welke socialiserende instituties hierin een rol spelen.

Proces van menselijke morele ontwikkeling

Gedacht kan worden aan: de menselijke morele ontwikkeling in het proces van so-

cialisatie en internalisatie; moreel gedrag als een specifiek menselijk verschijnsel of voortkomend uit aangeboren en/of aangeleerde eigenschappen (nature/nurture).

Persoonlijke identiteit

Gedacht kan worden aan: de wijze waarop religie houvast kan bieden voor gedrag en zingeving maar ook twijfel, geloofverlies en uittreden.

De rol van socialiserende instituties

Gedacht kan worden aan: de rol van religieuze instituties, specialisten en andere socialiserende instituties als ouders, peergroup, school, media in religieuze socialisatie; vormen van leiderschap die gehanteerd worden om macht/invloed uit te oefenen op de gelovigen; maar ook in de overdracht van cultureel kapitaal (Bourdieu), dat kan zijn overdracht van religieuze waarden, maar ook niet-religieuze waarden en normen, wetenschap, sport, kunst, et cetera.

Plaats van religie in de samenleving

Gedacht kan worden aan: het religieuze landschap van Nederland naar omvang, aard en verandering van religieus gedrag; de invloed van religie op de leden van de religieuze gemeenschap en op de maatschappij in het algemeen.

* Subdomein B3: Veranderingen op religieus gebied

6 De kandidaat kan veranderingen die zijn opgetreden in het religieuze landschap van Nederland na de Tweede Wereldoorlog relateren aan maatschappelijke ontwikkelingen in die periode. Hij kan aan de hand van een aantal theorieën de functies van religie in de huidige samenleving verklaren.

Veranderingen in het religieus landschap

Gedacht kan worden aan: de processen van ontzuiling, ontkerkelijking en secularisatie na de Tweede Wereldoorlog; de ontkerkelijking gerelateerd aan verwante maatschappelijke ontwikkelingen zoals de terugloop van het ledenaantal van politieke partijen, vakbonden en omroeporganisaties; 'aanbod'-theorieën en 'vraag'-theorieën toepassen op het proces van secularisatie; de invloed van ontkerkelijking en secularisatie op de 'civil society'.

Invloed van maatschappelijke ontwikkelingen op religie

Gedacht kan worden aan: de invloed van modernisering, individualisering, informatisering en democratisering op de westerse religie en op de rol van de westerse religie in de westerse samenleving; de invloed van globalisering op het religieuze leven in Nederland (komst islam en migrantenkerken); Die Entzauberung der Welt (Weber: een doorgeschoten functionele rationalisering van de wereld).

Theoretische verklaringen over de rol van religie

Gedacht kan worden aan: een aantal theorieën (Huntingtons clash of civilisations en de seculariseringstheorie) die verklaringen geven over de rol van religie in toekomstige ontwikkelingen in de westerse samenleving en in de wereld; uit empirische gegevens conclusies trekken over de juistheid van deze verklaringen over de rol van religie; genoemde theorieën in verband brengen met theorieën over de functies van religie.

* Subdomein B4: Verhouding overheid en religie

7 De kandidaat kan de verhouding overheid en religie typeren aan de hand van vier modellen (religieuze model, atheïstische model, religieus-neutrale model, pluriforme model) en weergeven welke opvattingen daarover in Nederland bestaan.

Vier modellen over de verhouding overheid en religie

Gedacht kan worden aan: het religieuze model (theocratie Iran), het atheïstische model (China), het religieus-neutrale model (laïcité Frankrijk) en het pluriforme model (Nederland); de ruimte die binnen ieder van deze vier modellen religies krijgen om hun socialiserende rol te vervullen; de modellen toepassen op de situatie in Nederland en in de VS; de verschillen tussen Nederland en de VS wat betreft type samenleving en verschil in functies van religie in beide landen; de opvattingen die er bestaan over de vier modellen in Nederland.

Cultuurdimensies en de rol van religie

Gedacht kan worden aan: de dimensies machtsafstand, individualisering, masculiniteit en onzekerheidsvermijding relateren aan verschillende soorten samenlevingen en aan de rol die religie binnen deze samenlevingen vervult (bijvoorbeeld stammen-samenleving versus moderne samenleving).

* 4.3 * Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Machtsverhoudingen in de wereld)

Verantwoording van de keuze voor concepten en context¹¹

Het hoofdconcept verhouding biedt leerlingen het gereedschap om te zien op welke wijze mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden, maar ook hoe staten zich verhouden.

In het domein Sociale verschillen leren leerlingen hoe verschillen tussen staten ontstaan. Nederland is als klein land sterk bij de wereld betrokken en door de snelle technologische ontwikkeling is het buitenland de laatste decennia steeds dichterbij

gekomen. Door haar internationale optreden is Nederland ook steeds meer betrokken bij internationale organisaties. Dat geldt zowel voor vredesmissies als voor handelsoverleg met China. Als lid van de NAVO en van de Europese Unie kan Nederland nog maar in beperkte mate een eigen beleid voeren op militair en economisch terrein. Ook ontwikkelingen in andere delen van de wereld hebben invloed op de Nederlandse samenleving.

Het sociologische kernconcept **sociale (on)gelijkheid** laat verschillen tussen mensen zien, maar ook verschillen tussen staten. In de context Machtsverhoudingen in de wereld worden hoofdzakelijk politicologische kernconcepten toegepast. Sinds de middeleeuwen heeft zich geleidelijk een wereldwijd systeem van **staatsvorming** ontwikkeld. In dat statensysteem beschikken gezagshebbers over een geweldsmonopolie in de binnenlandse politiek en wordt hun soevereiniteit door andere staten erkend. Sinds de tweede helft van de vorige eeuw vindt er een zekere uitholling van de positie van nationale staat plaats. Dit is onder andere het gevolg van de groeiende wederzijdse afhankelijkheid van staten, de schaalvergroting en globalisering in de economie en de groeiende samenwerking tussen staten die soms gepaard gaat met machtsoverdracht (bijvoorbeeld in Europa). In sommige delen van de wereld is niet alleen sprake van machtsverlies van nationale staten, maar soms ook van het ineensstorten van de nationale politieke structuren. Door interne en grensoverschrijdende conflicten is er dan niet langer sprake van een daadwerkelijk functionerende nationale staat (Somalië, Joegoslavië).

Naast het hoofdconcept **verhouding** is het hoofdconcept **verandering** een voor de hand liggend concept om toe te passen. De mondiale machtsverhoudingen veranderen snel en er treden nieuwe actoren op in de internationale verhoudingen en dit heeft gevolgen voor de nationale staten en heeft verschuivingen teweeg gebracht in de internationale machtsverhoudingen. Daarnaast is er sprake van opkomst van regio's (Vlaanderen, Catalonië, Padanië/Lega Nord) en federalisering (ook op gebied van taal en cultuur).

Hoofdconcepten:	verhouding in combinatie met verandering
Sociologische kernconcepten:	sociale (on)gelijkheid, cultuur
Politicologische kernconcepten:	macht/gezag, conflict/samenwerking, staatsvorming, globalisering, ideologie
Contextspecifieke concepten:	veiligheidsparadox, onderontwikkeling, universalisme, cultureel relativisme, non-interventiebeginsel, bilateraal, multilateraal, intergouvernementeel, supranationaal, collectieve actie, free riders gedrag, prisoners dilemma, geweldsmonopolie.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos voor de context Conflict, samenwerking en internationale verhoudingen (Domein J). In de uitwerking van de vervolgc commissie is deze context herschreven vanuit de hoofdconcepten en kernconcepten.

Deze context is geschikt voor vwo-leerlingen omdat het naar verhouding kijkt vanuit een breder wereldperspectief, dat zich wat verder van huis afspeelt. Het vraagt enig abstract denkvermogen om vanuit theorieën naar de verhoudingen in de wereld te kunnen kijken.

* Toelichting op de subdomeinen

* Subdomein C1: Het ontstaan van de verhoudingen tussen staten in de internationale orde

8 De kandidaat kan het ontstaan van het statensysteem beschrijven aan de hand van de factoren die de machtsverhoudingen bepalen. Hij kan tevens theorieën vergelijken op het aspect van gedragingen van staten naar elkaar en op het aspect van verklaringen van economische onderontwikkeling van staten.

Het ontstaan van het statensysteem

Gedacht kan worden aan: het ontstaan van het statensysteem in de zin van een systeem van onderlinge verhoudingen tussen staten; het voortbestaan van een internationale orde zolang er 'staten' (rijken) bestaan; de verhoudingen tussen staten, waarin min of meer zelfstandige staten zoeken naar veiligheid door machts evenwicht of machtshegemonie, te midden van andere actoren; de moderne staat als een betrekkelijke recent verschijnsel.

Factoren die de verhoudingen tussen nationale staten bepalen

Gedacht kan worden aan: de ongelijkheid in macht en invloed tussen staten en de manier waarop die gemeten wordt (in verschillen in posities in instituties en gedrag); interne en externe factoren die geleid hebben tot het ontstaan en voortbestaan van onderontwikkeling; verschillen in welvaart, macht en sociale status binnen Derde Wereldlanden; oorzaken van deze verschillen [elite-massa, stad-platteland, grootgrondbezit-boeren-landloze arbeiders, regio's, etniciteiten, man-vrouw].

Het gedrag van nationale staten ten opzichte van elkaar met behulp van theorieën verklaren

Gedacht kan worden aan: de idealistische theorie, de realistische theorie, de liberalismetheorie, het functionalisme, de constructivisten, politiek-psychologische verklaringen.

De economische (onder)ontwikkeling van staten met behulp van theorieën verklaren

Gedacht kan worden aan een vergelijking tussen twee groepen theorieën: de evolutionistische theorieën en de afhankelijkheidstheorieën, bijvoorbeeld Galtung.

* Subdomein C2: Internationale samenwerking en internationale conflicten

9 De kandidaat kan vormen van internationale samenwerking en internationale conflicten herkennen en vergelijken.

Vormen van internationale samenwerking

Gedacht kan worden aan: bilateraal, multilateraal, intergouvernementeel, supranationaal; factoren die internationale samenwerking belemmeren (weerstand tegen opdeling, verzet politieke elite, gebrek aan vertrouwen tussen landen, dilemma van collectieve actie); de belangrijkste internationale politieke instituties die vormgeven aan de internationale samenwerking en hun relatieve macht en invloed (VN, IMF, GATT, Wereldbank, EU); vooruit- en teruggang in samenwerking en integratie in de EU.

Vormen van internationale conflicten en conflictoplossingen

Gedacht kan worden aan: diplomatieke druk, psychologische oorlogsvoering, handelsboycot, geweldsconflict, peace keeping, oorlog; vredesmissies (bijzondere aandacht voor de positie van Nederland).

Veiligheidsdilemma van nationale staten

Gedacht kan worden aan: de rationele actortheorie (dilemma's voor landen, welke positie ze kiezen bij het realiseren van het collectieve goed 'veiligheid' aan de hand van prisoners dilemma, free riders gedrag, collectieve actieprobleem).

De betekenis en relatieve rol van het internationale recht

Gedacht kan worden aan: enkele belangrijke ontwikkelingen zoals het niet langer onaantastbaar zijn van het non-interventiebeginsel; aandacht voor mensenrechten, internationale rechtbanken (Joegoslavië-tribunaal en andere).

* Subdomein C3: De positie van Nederland in het internationale krachtenveld

10 De kandidaat kan de positie van Nederland in het internationale krachtenveld analyseren; het Nederlands buitenlandbeleid beschrijven en een standpunt verwoorden over dit buitenlandbeleid.

De deelname van Nederland aan vormen van internationale samenwerking

Gedacht kan worden aan: overwegingen voor deelname aan organisaties als NAVO en EU; gevolgen ervan voor de (soevereiniteit van) Nederland; de rechten en plichten

van het burgerschap van de EU¹²; de werking van belangrijke instituties van de Europese Unie (de Europese Raad, de Europese commissie, de Raad van de Europese Unie, het Europees parlement, het Hof van justitie) en de bevoegdheden die ze hebben op bepaalde beleidsterreinen.

De hoofdlijnen van het buitenlandbeleid

Gedacht kan worden aan: nationale en internationale belangen waarmee in het buitenlandbeleid rekening gehouden dient te worden; machts- en invloedpositie van Nederland in het internationale krachtenveld; standpunten van politieke partijen en ideologische stromingen in het buitenlandbeleid; argumenten voor of tegen (onderdelen) van dit beleid (inclusief ontwikkelingssamenwerking).

* Subdomein C4: Veranderingen in de mondiale machtsverhoudingen

11 De kandidaat kan aangeven welke veranderingen er optreden en opgetreden zijn in de mondiale machtsverhoudingen en wat de rol van internationale organisaties daarin is en was. Tevens kan hij de gevolgen ervan aangeven voor de macht en invloed van de nationale staten.

Veranderingen binnen de mondiale machtsverhoudingen

Gedacht kan worden aan: het proces van globalisering aan de hand van krachten en ontwikkelingen die eraan ten grondslag liggen; nieuwe actoren die een belangrijke rol zijn gaan spelen in de internationale verhoudingen.

Gevolgen van het proces van globalisering en internationalisering

Gedacht kan worden aan: de gevolgen van globalisering voor de macht en invloed van de nationale staten; de gevolgen van internationalisering voor de economische verhoudingen aan de hand van belangen van transnationale ondernemingen en/of internationale organisaties (IMF, Wereldbank); de gevolgen voor de internationale machtsverhoudingen aan de hand van de verschuiving van macht van afzonderlijke landen naar groepen (rijke) landen of internationale instituties/organisaties; toename van de internationalisering van de cultuur door de communicatiemogelijkheden en de gevolgen ervan (wederzijdse beïnvloeding, beeldvorming culturen, etnocentrisme, universalisme); onder welke omstandigheden globalisering leidt tot democratisering van nationale staten, en onder welke omstandigheden deze kan bijdragen aan het verval en ontbinding van nationale staten (staatsvorming); hoe terrorisme geïnternationaliseerd is en welke gevolgen dat heeft voor de bestrijding ervan.

* 4.4 * Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Natievorming en de rol van de staat)

Verantwoording van de keuze voor concepten en context¹³

Het hoofdconcept binding biedt leerlingen het gereedschap om zicht te krijgen op de verschillende vormen die mensen aan elkaar binden, ook de bindingen in een samenleving en maatschappij en op het niveau van de staat en de overheid.

In het domein Staat en samenleving leren leerlingen dat overal waar mensen zijn sociale bindingen aanwezig zijn. Ze bepalen het menselijk bestaan en ze komen het meest duidelijk tot uiting in het geheel van interacties, netwerken en regels die onder het begrip samenleving vallen.

Bij de context Natievorming en de rol van de staat is het vertrekpunt de Nederlandse cultuur en daarmee samenhangend de nationale identiteit. Ondanks de mondialisering, de uitbreiding van de Europese Unie en de toegenomen mobiliteit blijft voor velen de behoefte bestaan aan gemeenschappelijke cultuurelementen en een nationale identiteit. Dat is de binding in de samenleving. Aan de andere kant is er het spanningsveld omdat (im)materiële collectieve goederen door de Nederlandse staat verdeeld moeten worden onder de individuele burgers. De overheid als drager van de soevereiniteit heeft veel macht en over het algemeen veel gezag wat kan leiden tot een drang tot overregulering waarbij de grondrechten van burgers in een rechtsstaat onder druk komen te staan. Het is een zoeken naar een evenwicht tussen de staat als beschermheer van de vrijheidsrechten van individuele burgers tegenover de verantwoordelijkheid zorg te dragen voor de rechtshandhaving.

Het sociologische kernconcept **sociale cohesie** verwijst naar binding in een gemeenschap die leidt tot een hoge participatiegraad en tot actief burgerschap.

Binding kenmerkt zich door het bestaan van **instituties**, systemen van waarden en normen met meer dan individuele geldigheid die de verwachtingen reguleren en ook de grenzen van bindingen aangeven. Instituties maken vormen van binding overdraagbaar en leerbaar en scheppen tradities die zelf weer als bindend worden beleefd. In de context van Natievorming en de rol van de staat wordt het politicologische kernconcept **politieke instituties** toegepast, worden politieke systemen vergeleken naar relatieve stabiliteit ervan. **Macht** is een tweede belangrijk politicologisch kernconcept in deze context. Macht is een relationeel begrip omdat macht altijd uitgeoefend wordt door een actor over een andere actor. In de tweede plaats is het een relatief begrip, dat wil zeggen er is geen eenheid van macht vergelijkbaar met een eenheid van geld of een eenheid van energie. Een actor kan macht uitoefenen als hij het vermogen heeft om voldoende hulpbronnen te mobiliseren om bepaalde doelstellingen te bereiken en de handlingsmogelijkheden van anderen te beperken.

Naast het hoofdconcept binding wordt ook het hoofdconcept vorming in deze context toegepast. De ontwikkeling van elementen van een nationale collectieve identiteit maken onderdeel uit van het vormingsproces. Tegelijkertijd laat het hoofdconcept verandering hierbij zien dat de Nederlandse cultuur en identiteit geen absoluut gegeven is maar onderhevig aan veranderingen.

Hoofdconcepten:	binding in combinatie met vorming en verandering
Sociologische kernconcepten:	sociale cohesie, nationale identiteit, cultuur, modernisering, individualisering
Politicologische kernconcepten:	politieke instituties, macht en gezag, democratisering, representatie
Contextspecifieke concepten:	collectieve actie, trias politica, geweldsmonopolie, collectieve goederen, soevereiniteit, loyaliteit.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos voor de context Toekomst van de (Nederlandse) nationale staat (Domein K) en Democratie, autocratie en politieke verandering (Domein H). In de uitwerking van de vervolgcommissie zijn beide samengevoegd en is de context herschreven richting het hoofdconcept binding.

Deze context is geschikt voor vwo-leerlingen omdat het van leerlingen vraagt vanuit een helikopterview naar de staat en natie te kijken. De concepten moeten leerlingen helpen zicht te krijgen op hoe de Nederlandse natie ontstaan is en de nationale identiteit, welk politiek stelsel Nederland heeft en de mate van stabiliteit ervan.

* *Toelichting op de subdomeinen*

* Subdomein D₁: Het ontstaan van de Nederlandse natie en de nationale staat

12 De kandidaat kan uitleggen hoe de Nederlandse natie en staat zijn ontstaan, wat de belangrijkste kenmerken van een natie en een staat zijn en van welke potentiële bedreigingen er sprake kan zijn voor de Nederlandse staat.

De vorming van de Nederlandse staat en natie

Gedacht kan worden aan: het verloop van de natie- en staatsvorming van Nederland via een proces van soms heftige conflicten; het ontstaan van de Nederlandse staat en natie; natievorming deels als een groeiproses en deels een gestuurd proces met het vastleggen van één taal, nationale feestdagen, et cetera; culturele identiteit van een volk die niet automatisch samenvalt met hun nationale staat; taken van de Nederlandse staat (verdediging landsgrenzen, verdeling collectieve goederen, handhaving

recht en orde); redenen waarom een (supra)nationale staat het internationale probleem van collectieve actie moet oplossen; volkssoevereiniteit als de legitimatiebron van het gezag in een democratische rechtsstaat; de overheid als drager van dat gezag; redenen waarom alleen de overheid over het geweldsmonopolie dient te beschikken; uitbreiding van de regelgeving en interventies ten gevolge van modernisering.

Kenmerken van een natie en een nationale staat

Gedacht kan worden aan: kenmerken als rechtsstaat, constitutionele monarchie, parlementair stelsel, democratie; redenen waarom de binding met Europa moeilijker vorm krijgt dan de binding met de nationale staat; het beleid van de overheid toetsen aan de beginselen van de rechtsstaat, de afspraken binnen de Europese Unie en internationale verdragen; factoren die ertoe bijdragen dat de Nederlandse nationale staat niet op korte termijn zal verdwijnen (waardering voor karakteristiek van het Nederlandse overheidsbeleid, recente herwaardering van nationale identiteit, belang van nationale politieke arena).

Potentiële bedreigingen van de Nederlandse staat

Gedacht kan worden aan: de gevoeligheid van de Nederlandse staat voor zaken die als een bedreiging kunnen worden gezien in actuele politieke kwesties (EU, immigratie); processen die de autonomie en macht van de staten kunnen aantasten (internationalisering van militaire, economische en politieke macht, Europese integratie).

* Subdomein D2: De structuur van het stelsel van politieke besluitvorming

13 De kandidaat kan de structuur en het functioneren van het stelsel van politieke besluitvorming typeren aan de hand van de verhouding tussen de vier bestuurslagen en tussen de burgers en de overheid.

Nederlandse politieke besluitvorming

Gedacht kan worden aan: de politieke besluitvorming analyseren met behulp van een politiek besluitvormingsmodel; de verhoudingen tussen de drie bestuurslagen en ten opzichte van de vierde bestuurslaag de Europese Unie¹⁴; de verhoudingen in rol en functie tussen regering en volksvertegenwoordiging¹⁵; de invloed van de ambtenaren in het politieke proces; de invloed van de omgeving op het politieke besluitvormingsproces; functies en functieverlies van politieke partijen; de dilemma's die kunnen ontstaan bij de uitvoering van taken door de overheid (Europese integratie versus behoud nationale autonomie, dualisme versus monisme, gedetailleerd regeerakkoord versus beleidsruimte voor invloed oppositie).

Vergelijking van politieke systemen

Gedacht kan worden aan: een vergelijking waarbij het verband gelegd wordt tussen

¹⁴ Onderdeel van het examenprogramma van maatschappijleer

¹⁵ idem

welvaart en politiek systeem (autocratie en democratie) en de relatieve stabiliteit van de politieke systemen aanduiden; de mate waarin er in een politiek systeem sprake is van representativiteit.

* Subdomein D3: Nationale identiteit: binding met de staat

14 De kandidaat kan de nationale identiteit beschrijven en welke veranderingen zich daarbij hebben voorgedaan.

Elementen en uitingvormen van de Nederlandse cultuur en collectieve identiteit

Gedacht kan worden aan: hoe elementen in de Nederlandse cultuur zich ontwikkeld hebben, vanaf het ontstaan van de Nederlandse natie en staat; de invloed van enkele belangrijke historische gebeurtenissen op de Nederlandse cultuur (de Opstand, calvinisme, de taal, de godsdienst, de strijd tegen het water); het gegeven dat het streven naar compromissen goed aansluit bij de Nederlandse cultuur; het feit dat de Nederlandse cultuur aan veranderingen onderhevig is; voorbeelden van regionale verschillen binnen de Nederlandse cultuur; toename van internationalisering van de cultuur door de communicatiemogelijkheden en de gevolgen ervan¹⁶; het proces van natie en staatsvorming dat zich niet parallel ontwikkelt met het ontstaan van een collectieve identiteit; dimensies van cultuuruitingen en hoe deze aan verandering onderhevig zijn; universalistische en particularistische ontwikkelingen in de multiculturele samenleving; cultuurrelativisme; aanpassings- c.q. beïnvloedingsprocessen waarin door socialiserende instituties waarden en normen worden overdragen.

Achterblijvende identificatie met de Nederlandse samenleving

Gedacht kan worden aan: de redenen waardoor voor sommige groepen de identificatie met de Nederlandse samenleving wordt bemoeilijkt; beleidsmaatregelen die trachten hier invloed op uit te oefenen.

* 4.5 * Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: De wording van de moderne westerse samenleving)

Verantwoording van de keuze voor concepten en context¹⁷

Het hoofdconcept verandering biedt leerlingen de mogelijkheid om zicht te krijgen op de aard van de ontwikkelingen in de samenleving, de richting die de ontwikkelingen namen, het tempo waarin deze zich voltrokken en de mogelijkheden en onmo-

¹⁶ Eindterm bij machtsverhoudingen in de wereld, subdomein 4

¹⁷ Het vak maatschappijleer, Voorstel examenprogramma (2007), pag. 26, 27, 33

gelijkheden van beïnvloeding hiervan. In de sociale wetenschappen werd en wordt zowel het proces van modernisering van de samenleving als het functioneren van de moderne samenleving in al zijn verschillende aspecten onderzocht. In de sociologie gaat de aandacht in de eerste plaats uit naar de hedendaagse samenleving en maatschappij. De politicologie houdt zich in het bijzonder bezig met de wijze waarop het vraagstuk van de macht, de machtsverdeling en het conflict institutioneel geregeld wordt en welke veranderingen daarin optreden.

De sociologische kernconcepten **modernisering**, **individualisering** karakteriseren maatschappelijke ontwikkelingen die in de vorige eeuw gestart zijn maar ook in deze eeuw het beeld blijven bepalen. Als gevolg van de toepassingen van wetenschappelijke en technologische vernieuwingen enerzijds en het streven om los te komen van traditionele maatschappelijke verhoudingen anderzijds trad het proces van verandering eerst op in de westerse samenlevingen, later in de hele wereld. Modernisering is het proces van ontwikkeling naar een op de rechten van de mens gebaseerde en democratisch ingerichte samenleving en staat. Het proces van individualisering houdt in dat het individu zich in toenemende mate vrij voelt zijn eigen leven naar eigen inzicht vorm te geven maar ook de verwachting dat iedere volwassene in principe zelfstandig voor zijn of haar inkomen kan zorgen.

Ook de politicologische kernconcepten **globalisering** en **democratisering** brengen veranderingen tot uitdrukking. Globalisering in de internationale verbanden waardoor de afhankelijkheden snel toenemen en democratisering in het proces waarin machthebbers benoemd worden op basis van de uitkomst van vrije verkiezingen.

Het hoofdconcept **verandering** wordt in de context uiteraard toegepast omdat verandering van de eigen samenleving ook de context is. Daarnaast spelen alle drie andere hoofdconcepten een rol: binding, vorming en verhouding. In subdomein E2 wordt geprobeerd de met elkaar verweven veranderingsprocessen te beschrijven aan de hand van deze drie hoofdconcepten.

Hoofdconcepten:	verandering in combinatie met verhouding, vorming en binding
Sociologische kernconcepten:	sociale cohesie, sociale (on)gelijkheid, socialisatie, modernisering, individualisering, identiteit, sociale controle
Politicologische kernconcepten:	staatsvorming, democratisering, globalisering, politieke instituties
Contextspecifieke concepten:	markteconomie, volkssoevereiniteit, urbanisatie, rationalisering, determinisme, cultuuruniversalisme versus cultuurrelativisme, emancipatie.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos niet voor een context waarin de wording van de westerse samenleving centraal staat. Elementen eruit kwamen wel voor bij een aantal domeinen.

Deze context is geschikt voor vwo-leerlingen omdat er ingezoomd wordt op brede maatschappelijke ontwikkelingen waarbij reflectieve vaardigheden nodig zijn om de veranderingsprocessen te kunnen analyseren aan de hand van de hoofdconcepten. Tevens moeten leerlingen de modernisering van de eigen samenleving kunnen relativiseren en leggen naast ontwikkelingen in andere landen. Daar is enige distantie voor nodig.

* Toelichting op de subdomeinen

* Subdomein E1: De westerse moderne samenleving

15 De kandidaat kan uitleggen hoe modernisering doorgaans gekoppeld wordt aan een westerse ontwikkeling van 'traditioneel' naar 'modern'. Tevens kan hij de aanname dat modernisering een westerse ontwikkeling is van commentaar voorzien.

Kenmerken van een gemoderniseerde samenleving

Gedacht kan worden aan: markteconomie, volkssoevereiniteit, opkomst wetenschap en technologie, verhouding wetenschap/religie, ontwikkeling recht, veranderde positie religie, urbanisatie, democratisering, individualisering, rationalisering; positieve en ook negatieve gevolgen van deze ontwikkelingen (nieuwe maatschappelijke problemen milieuvervuiling, klimaatverandering, problemen die gepaard gaan met schaalvergroting, gevoelens van 'vervreemding' of 'ontworteling', nieuwe groepen die 'uitvallen').

Wording van de westerse moderne samenleving

Gedacht kan worden aan: de recente en unieke ontwikkeling van de moderne samenleving met wortels in de 18e eeuw; de opkomst van handel en productie voor de markt die geleid heeft tot veranderende maatschappelijke structuren en verhoudingen; het vooruitgangdenken en rationele beheersing heeft 'wortels' in de Renaissance (het 'oude' was goed, maar kon verbeterd worden), het calvinisme en de Verlichting (de rede brengt vooruitgang); waarom een politiek verdeeld Europa technologische vernieuwingen heeft gestimuleerd (decentralisatie leidt tot concurrentie, militair up-to-date blijven, ontwikkeling infrastructuur); waarom de industrialisatie in West-Europa heeft geleid tot mechanisering van de productie en daardoor ook tot veranderende maatschappelijke structuren en verhoudingen (zie ook subdomein 2); modernisering in het Westen dat heeft geleid tot democratisering (opkomst liberalisme en socialisme, ontwikkeling eigendomsrecht, (sociale) rechtsstaat en verzorgingsstaat); betekenis van wetenschap en onderwijs, opkomst van ICT, vergroten van mobiliteit; het begrip 'modern' kreeg vanaf de 18e eeuw de positieve connotatie van vooruitgang maar in de 19e eeuw een contraststroming die weer de nadruk legde op de schoonheid van de oudheid; verandering van de industriële westerse samenleving in een samenleving met een grote dienstensector.

Kritische kanttekening bij de aanname dat modernisering een westerse ontwikkeling is

Gedacht kan worden aan: waarom moderne samenlevingen niet zomaar gelijk gesteld kunnen worden ook al hebben ze een aantal van de genoemde kenmerken gemeenschappelijk (Japan, Taiwan, Zuid-Korea, India, VS, China en VAE).

* Subdomein E2: Modernisering als samenhangend stelsel van maatschappelijke veranderingen

16 De kandidaat kan uitleggen dat modernisering duidt op verschillende, met elkaar verweven veranderingsprocessen die te beschrijven zijn met behulp van de hoofdconcepten verhouding, binding en vorming.

Verhouding

Gedacht kan worden aan: het feit dat de mens onder invloed van techniek en wetenschap zich (deels) kan onttrekken aan biologische en geografische omgevingsfactoren en de verandering van de verhoudingen tussen mensen onderling door de onafhankelijkheid ten opzichte van fysische condities; industrialisering die in eerste instantie leidde tot grotere ongelijkheid maar later tot meer aandacht voor de rechten van burgers (versteviging van de positie van het recht, de uitbreiding hiervan naar de privésfeer: rechten van het kind, emancipatie van de vrouw, gedeelde opvatting dat de overheid veiligheid moet bieden en geweld moet bestrijden, emancipatie van jongeren, onder andere studiefinanciering); hoe de toepassing van wetenschappelijke en technologische vernieuwingen heeft geleid tot een steeds bredere productie van welvaart, waarin de sociaaleconomische zekerheid voor grotere groepen mensen beter gegarandeerd kon worden, tot een veranderde samenstelling van de beroepsbevolking en tot een nieuwe economische structuur; economische internationalisering heeft de behoefte gecreëerd aan mondiale (politieke) besluitvorming op terreinen als internationale veiligheid, vrede en gezondheid, een (rechtvaardiger) verdeling van schaarse goederen tussen rijke en arme landen.

Vorming

Gedacht kan worden aan: hoe in een moderne samenleving het individu een behoorlijke mate van vrijheid kan verwerven door bij verschillende eenheden te horen in verschillende rollen en functies; identiteitsvorming die in een moderne samenleving veel minder gebaseerd is op het collectief, maar bestaat uit de resultante van de eenheden waartoe het individu behoort; door de verschuiving van zorg van familie en kerk naar organisaties en instituties, zoals thuiszorg en onderwijs, maakte de persoonlijke afhankelijkheid plaats voor formele en bureaucratische afhankelijkheid.

Binding

Gedacht kan worden aan: de verandering van kenmerken van sociale netwerken en relaties door onder meer telecommunicatiemiddelen; modernisering van de relaties zelf (kleinere gezinnen, minder afhankelijk van familie door sociale zekerheid, je kunt zelf je partner kiezen); verwerving van een zekere persoonlijke onafhankelijkheid door het individu door bij uiteenlopende eenheden te behoren, dit kan ook leiden tot desoriëntatie (meer verantwoordelijk voor zijn eigen contacten, relaties zijn minder 'vanzelfsprekend', sociale netwerken zijn meer vertakt, veranderlijk en met minder hechte bindingen).

* Subdomein E3: Maatschappelijke vraagstukken en paradoxen als gevolg van modernisering

17 De kandidaat kan uitleggen dat grote maatschappelijke vraagstukken gerelateerd kunnen worden aan het proces van modernisering en kan deze maatschappelijke vraagstukken relateren aan drie paradoxen van modernisering.

Paradoxen in de moderne samenleving

Gedacht kan worden aan: het vooruitgangdenken tegenover het verlangen naar vroeger, vrijheid (autonomie, afname sociale controle in directe omgeving) tegenover controle (onpersoonlijke regels, toezichhoudend kader door technologie), en rede (efficiency en effectiviteit) tegenover gevoel.

Nieuwe elementen in maatschappelijke vraagstukken

Gedacht kan worden aan: culturele diversiteit (cultuuruniversalisme versus cultuurrelativisme), internationalisering leidend tot een mogelijke nieuwe Europese identiteit (lokalisering versus mondialisering) en marktgerichte productie versus duurzaamheid; deze elementen vallen niet direct samen met sociaaleconomische verschillen.

Externe ontwikkelingen die van invloed zijn op de paradoxen

Gedacht kan worden aan: de economische crisis, de opkomst van internationaal terrorisme, botsing van religies/culturen.

* 4.6 * Domein F: Analyse van een sociale actualiteit¹⁸

Verantwoording van de keuze

In het vak maatschappijwetenschappen speelt de actualiteit altijd al een belangrijke rol. Als er iets opmerkelijks gebeurt in de samenleving willen leerlingen daar bij het vak maatschappijwetenschappen over praten. Dat gebeurt vaak op een ad-hoc

manier waarbij de docent aangeeft hier maar beperkte tijd voor te hebben omdat “hij verder moet met de stof”. Dat is een gemiste kans, omdat het vak leerlingen wil leren hoe maatschappelijke en actuele vraagstukken geanalyseerd kunnen worden met gebruikmaking van de geleerde concepten.

Door dit vaker te oefenen met de leerlingen aan de hand van de actualiteit die zich voordoet, wordt de kennis van het vak toegepaste kennis. Leerlingen leren omgaan met de complexiteit van een actuele gebeurtenis door deze te ontrafelen en terug te brengen tot inzichtelijke maatschappelijke verhoudingen en structuren, die ze geleerd hebben. Extra complicerend is het feit dat er bij een ingrijpende gebeurtenis vaak sprake is van emoties en meningverschillen waar leerlingen over door willen praten in de lessen maatschappijwetenschappen. Dat vraagt van de docent een systematische aanpak in stappen om leerlingen eerst te laten nadenken en nazoeken over de kwestie, voordat een gefundeerde discussie kan plaatsvinden.

Het analyseren van actuele gebeurtenissen heeft als bijkomend effect dat de nieuwsgierigheid van leerlingen voor het nieuws gewekt wordt.

In het examenprogramma voor het vak maatschappijwetenschappen voor havo en vwo is ervoor gekozen om een schoolexamendomein te reserveren voor de actualiteit. Dat kan verspreid naar aanleiding van meerdere actuele gebeurtenissen of op één moment waarbij een uitgebreidere analyse plaatsvindt van een actualiteit.

De lespraktijk van het vak heeft geleerd, dat analysevragen leerlingen houvast bieden om een vraagstuk te kunnen ontrafelen. Ook voor dit domein zouden leerlingen over een dergelijk hulpmiddel moeten kunnen beschikken.

Een eerste proeve hiervan heeft de vervolgcommissie ontwikkeld. Maar ook deze vragen zouden eerst in een pilot beproefd moeten worden op bruikbaarheid en toepasbaarheid.

* Analysevragen bij maatschappijwetenschappen

Algemene vragen

Waarom is hier sprake van een maatschappelijk vraagstuk?

Waarom is hier sprake van een politiek probleem?

Welke feiten en meningen over dit vraagstuk zijn relevant?

Van welke oorzaak/gevolg relatie is er sprake bij dit vraagstuk?

Wat is het beleid van de overheid ten aanzien van dit vraagstuk?

Vanuit de hoofdconcepten

Vanuit de sociologie

Vanuit de politicologie

I Vorming

(socialisatie, identiteit, ideologie)

A1

* *Komen door dit vraagstuk belangrijke waarden van de samenleving in het geding? Welke zijn dat?*

* *In hoeverre zijn bepaalde opvattingen/waarden van invloed op het ontstaan van dit vraagstuk?*

B1

* *Wat is het ideologische karakter van dit vraagstuk?*

* *Wat zijn de belangrijkste opvattingen van politieke partijen over de aanpak van dit vraagstuk?*

- * In hoeverre zijn bepaalde opvattingen/waarden het gevolg van het voorkomen van dit vraagstuk?
- * Is er sprake van een bepaalde beeldvorming over dit vraagstuk door de berichtgeving in de media? Geef hier voorbeelden van.
- * Vanuit welke ideologische visies wordt de aanpak van dit vraagstuk gerechtvaardigd?

2 Binding

(sociale cohesie, instituties, groepsvorming, representatie, cultuur)

A2

- * Welke kenmerken van de Nederlandse cultuur spelen een rol bij dit vraagstuk?
- * Wat is de relatie tussen sociale cohesie en dit vraagstuk?
- * Wat zijn de gevolgen van dit vraagstuk voor de sociale cohesie?
- * Welke groepen/instituties in de samenleving zijn betrokken bij dit vraagstuk en in welke rol?

B2

- * Komen door dit vraagstuk waarden van de democratische rechtsstaat in het geding? Welke?
- * Sluiten opvattingen van politieke vertegenwoordigers aan bij die van de kiezers?
- * Is gebrek aan representativiteit een oorzaak van dit vraagstuk?

3 Verhouding

(sociale (on)gelijkheid, macht/gezag, conflict/samenwerking)

A3

- * Wat is de relatie tussen sociale ongelijkheid en dit vraagstuk?
- * In hoeverre heeft dit vraagstuk gevolgen voor de sociale ongelijkheid in de samenleving?
- * Is er sprake van ongelijkheid als het gaat om de beschikking over machtsmiddelen door betrokken groepen? Welke?

B3

- * Welke machtsmiddelen zijn en worden ingezet door betrokken groepen of instituties, met welk doel en wat is het effect ervan?
- * Welke kenmerken van het Nederlandse politieke systeem spelen een rol bij dit vraagstuk?
- * Tot wat voor maatschappelijke en politieke conflicten leidt dit vraagstuk?
- * Welke beleidsmaatregelen is de overheid voornemens te nemen met welk doel?

4 Verandering

(modernisering, individualisering, institutionalisering, globalisering, democratisering, staatsvorming)

A4

- * Heeft dit vraagstuk zich eerder voorgedaan in de samenleving? Wat was het effect ervan?
- * In welke andere samenlevingen is ook sprake van dit vraagstuk? Welke aanpak kiezen die landen?
- * Hoe hangt dit vraagstuk samen met een/meerdere ontwikkelingen in de samenleving zoals modernisering, individualisering, institutionalisering?

B4

- * Hoe hangt dit vraagstuk samen met een/meerdere ontwikkelingen in de samenleving zoals globalisering, democratisering, staatsvorming?

*Beargumenteer een eigen standpunt ten aanzien van beleidsvoorstellen inzake dit vraagstuk.
Welke beschrijvende en verklarende vragen over dit vraagstuk zouden verder onderzocht moeten worden?*

In bijlage 3 is een voorbeeld uitgewerkt van het analyseren van de gebeurtenissen op Koninginnedag 2009.

* 4.7 * Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)¹⁹

Verantwoording van de keuze voor concepten en context²⁰

Actuele verkiezingen voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten, gemeenteraad of het Europese parlement vormen een directe aanleiding om in de lessen maatschappijwetenschappen in te gaan op politieke systemen, participatiemogelijkheden en actuele kwesties die spelen bij specifieke verkiezingen.

In de schoolperiode van leerlingen die het vak maatschappijwetenschappen kiezen, vindt er altijd wel één of meer van deze verkiezingen plaats. Dit domein leent zich bij uitstek voor het schoolexamen, omdat de lesinhoud varieert met de actuele verkiezing die plaatsvindt. In de domeinbeschrijving heeft de vervolgc commissie eindtermen beschreven die sowieso aan bod kunnen komen, door de docent aan te vullen met specifieke eindtermen, ontleend aan kwesties die spelen rondom actuele verkiezingen.

Wat betreft de hoofdconcepten kunnen alle vier hoofdconcepten wel toegepast worden op deze context.

Voor de **sociale cohesie** in de samenleving is het van belang dat burgers zich **verbonden** voelen met en zich identificeren met het politieke systeem. Dat zij zich actief inzetten en deelnemen aan allerlei vormen van participatie.

In een vertegenwoordigende democratie worden vertegenwoordigers volgens vaststaande regels gekozen op basis van algemeen kiesrecht of op meer informele wijze aangewezen. Hoe ook benoemd of aangewezen, een zekere spanning tussen vertegenwoordiger en achterban, tussen elite en massa, is onvermijdelijk. Een van de regelmatig terugkerende discussiepunten rond de vertegenwoordigende democratie is de vraag of de gekozen vertegenwoordiging qua sociologische kenmerken (sexe, leeftijd, regio, opleiding, beroep en dergelijke) een afspiegeling dient te zijn van de bevolking of dat een afspiegeling op basis van politieke voorkeuren voldoende is.

Naast het hoofdconcept **binding** wordt ook het hoofdconcept **verhouding** in deze context toegepast. De verhouding tussen politieke partijen en de macht en invloed die zij hebben in de politieke besluitvorming speelt een belangrijke rol rond verkie-

¹⁹ Deze tekst komt overeen met die van paragraaf 2.7

²⁰ Het vak maatschappijleer, Voorstel examenprogramma (2007), pag. 23, 34, 35

zingen. Maar ook bij andere verenigingen, maatschappelijke organisaties en bedrijven speelt een rol wat de verhouding is tot de politieke machthebbers en in welke mate zij hun invloed over en weer kunnen doen gelden.

Met het hoofdconcept **verandering** kunnen de verschuivingen in het politieke krachterspel en de verschuivingen van politieke partijen, gebaseerd op lidmaatschap, naar politieke bewegingen zonder leden en gekozen vertegenwoordigers geanalyseerd worden. Het hoofdconcept **vorming** kan toegepast worden bij **politieke socialisatie**, een proces dat plaatsvindt bij het deelnemen aan verkiezingen of het eventueel verkiesbaar stellen en het effect dat de uitslag heeft op het gevoel van de burgers dat zij vertegenwoordigd gaan worden in de periode na de verkiezingen.

Hoofdconcepten:	binding in combinatie met vorming, verhouding en verandering
Sociologische kernconcepten:	sociale cohesie, identiteit, individualisering
Politicologische kernconcepten:	macht en gezag, democratisering, representatie, politieke socialisatie
Contextspecifieke concepten:	loyaliteit, polarisatie, politieke participatie, sociale participatie.

De eerste commissie maatschappijwetenschappen koos voor de context Democratie, autocratie en politieke verandering (Domein H) en Politieke actoren en politiek gedrag (Domein L). In de uitwerking van de vervolgc commissie zijn beide samengevoegd en is de context herschreven richting Participatie en verkiezingen.

Deze context is geschikt voor havo- en vwo-leerlingen. Het onderscheid tussen beide niveaus zit in het beheersingsniveau van de voorgeschreven stof en de mate waarin leerlingen zich theorievorming rondom deze context eigen moeten maken.

* Toelichting op de subdomeinen

* Subdomein G1: Politieke en sociale participatie

20 De kandidaat kan onderscheid maken tussen de verschillende vormen van politieke en sociale participatie. Tevens kan hij de wenselijkheid van participatie onderbouwen met behulp van de concepten binding en sociale cohesie.

Verschillen tussen vormen van politieke en sociale participatie

Bij politieke participatie kan gedacht worden aan: het communiceren met beleidsmakers, het kenbaar maken van wensen en eisen, het beïnvloeden van beleid, lidmaatschap van politieke partijen, deelname aan protestactiviteiten. Bij sociale participatie kan gedacht worden aan lidmaatschap en actieve betrokkenheid bij verenigingen en organisaties (civil

society), maar ook aan burgerinitiatieven op buurt- en wijkniveau, one-issue bewegingen. Gedacht kan worden aan het verschil tussen conventionele participatie, actieve inzet om een doel te realiseren, protestactiviteiten en gewelddadige vormen van protest tegen zaken en personen.

Collectieve actieprobleem

Gedacht kan worden aan: politieke organisaties, belangengroepen en maatschappelijke organisaties die last hebben van het collectieve actieprobleem en hoe ze dat proberen op te lossen (variërend van gedwongen lidmaatschap tot sociale druk en het werken met selectieve prikkels).

Mate van participatie en gevolgen voor de representativiteit

Gedacht kan worden aan: verschillen en overeenkomsten in de mate van individuele en collectieve politieke participatie in Nederland en de VS die samenhangen met factoren als politieke belangstelling, leeftijd, opleiding en beroepsgroep en de verschuivingen in ledenaantal; de gevolgen die dit heeft voor de representativiteit; achtergronden van deelnemers aan politieke organisaties, belangengroepen en maatschappelijke organisaties (qua leeftijd, geslacht, godsdienst, opleiding, etniciteit en inkomen). Tevens de rol die referenda kunnen spelen in de betrokkenheid van burgers bij de politiek.

Wenselijkheid van politieke en sociale participatie

Gedacht kan worden aan: de wenselijkheid van politieke en sociale participatie, onderbouwd met behulp van de concepten binding en sociale cohesie; en de mate waarin de acceptatie van macht en gezag samenhangt met de mate waarin de burger zich kan identificeren met het politieke systeem.

Afname van participatie door individualisering

Gedacht kan worden aan: de theorie van Putnam over Social capital: waarom individualisering kan leiden tot afnemende participatie; aangevuld met de discussie die daarover gevoerd wordt.

* Subdomein G2: Het belang van verkiezingen

21 De kandidaat kan een beschrijving geven van het belang van vrije en eerlijke verkiezingen en analyseren hoe deze kunnen bijdragen aan de binding met een land.

Voorwaarden voor vrije en eerlijke verkiezingen

Gedacht kan worden aan: vrijheid van pers, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van organisatie, garanties voor het passieve kiesrecht, pluriformiteit in de media, toegang tot de media en dergelijke.

Belang van vrije en eerlijke verkiezingen en effect op de cohesie in een land

Gedacht kan worden aan: geregementeerde en vreedzame wisseling van de macht, legitimiteit van de politieke macht, invloed van de burgers op het beleid; hoe vrije en eerlijke verkiezingen kunnen bijdragen aan betrokkenheid en cohesie in een land (binding).

Politieke socialisatie

Gedacht kan worden aan: waarom verkiezingen een leermoment kunnen zijn voor burgers (politieke kennis en politieke socialisatie).

Vertrouwen in de politiek

Gedacht kan worden aan: hoe het vertrouwen in het parlement, de regering, politieke partijen en enkele belangrijke landelijke politici zich de afgelopen twintig jaar in Nederland heeft ontwikkeld (afname lidmaatschap politieke partijen, minder deelname aan verkiezingen, rol opinion polls et cetera.) en hoe deze ontwikkelingen zich verhouden tot de ontwikkelingen in andere Europese landen.

* Subdomein G3: Verkiezingen in Nederland en de VS

22 De kandidaat kan de hoofdlijnen van het Nederlandse en Amerikaanse politieke (kies)stelsel beschrijven, kan de voor- en nadelen ervan benoemen en kan analyseren hoe deze stelsels het politieke proces in beide landen beïnvloeden.

Het Nederlandse en Amerikaanse politieke (kies)stelsel

Gedacht kan worden aan: verschil tussen een stelsel met evenredige vertegenwoordiging en een districtenstelsel; verschil in positie van de Nederlandse minister-president en de Amerikaanse president; de verschillende rol van politieke partijen in de VS en Nederland (in Nederland party driven politics en in de VS een zwak ontwikkelde partij zonder centrale ledenregistratie, centraal partijapparaat en zeer beperkte invloed op de kandidaatstelling); verschillen in de wijze waarop in de VS en Nederland kandidaten voor vertegenwoordigende functies worden gerekruteerd (voorverkiezingen versus interne en veelal ondoorzichtige interne procedures in politieke partijen) en hoe dat doorwerkt in betrokkenheid bij campagnes, sociale cohesie en dergelijke; verschillen in verkiezingscampagnes in Nederland en de VS (betaalde publiciteit, in het bijzonder televisiespotjes spelen een veel belangrijkere rol in de VS dan in Nederland); hoe belangrijk campagnefondsen zijn in de VS en Nederland.

De voor- en nadelen van beide stelsels

Daarbij kan gedacht worden aan: territoriale representatie (grotere bekendheid van de kandidaat en meer contact met kiezers) versus meer cliëntelisme (het verlenen van diensten aan kiezers) en nadruk op het behartigen regionale belangen.

Gevolgen van beide stelsels voor het politieke proces

Gedacht kan worden aan: de gevolgen voor het politieke proces in de VS waar zowel de wetgevende macht als de uitvoerende macht een direct mandaat van de kiezers hebben en in Nederland alleen de wetgevende macht; de gevolgen van de noodzaak om altijd tot een regeringscoalitie te komen voor de campagnes in Nederland; de lagere opkomst bij presidentsverkiezingen in de VS dan bij parlementsverkiezingen in Nederland (geen burgerlijke stand VS waardoor actieve inzet burger vereist is, tweepartijstelsel en dergelijke); de gevolgen van het belang van campagnefondsen in de VS voor het politiek proces (samenstelling direct gekozen vertegenwoordigende organen, invloed op politiek proces grote donateurs et cetera); gevolgen van het feit dat personen voor bepaalde (politieke) functies in de VS worden gekozen en in Nederland benoemd op het gebied van cohesie (verdeeldheid/polarisatie) en de besluitvorming zelf.

* Subdomein G4: Participatie in de praktijk/ actuele verkiezingen

23 De kandidaat kan de ontwikkelingen in de deelname aan verkiezingen in Nederland en de VS en de verschuivingen daarbinnen beschrijven. Tevens kan hij de samenstelling van de electorale achterban van de belangrijkste politieke partijen en bewegingen in Nederland en de VS benoemen.

Verschuivingen in deelname aan verkiezingen

Gedacht kan worden aan: de ontwikkeling van de deelname aan verkiezingen (opkomst) in Nederland en in de VS in de afgelopen dertig jaar en de groepen die in beide landen meer en minder deelnemen; waarom de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen hoger ligt dan bij Europese verkiezingen, gemeenteraadsverkiezingen en provinciale verkiezingen.

Samenstelling van de electorale achterban

Daarbij kan gedacht worden aan: hoe de electorale achterban van de belangrijke Nederlandse politieke partijen is samengesteld (onder andere qua leeftijd, geslacht, opleiding, regionale spreiding, stad/platteland, etniciteit en inkomen); de aanhang van de belangrijkste Nederlandse politieke partijen en bewegingen op basis van hun zelfplaatsing op een links-rechtsschaal en hun opvattingen over enkele belangrijke maatschappelijke vraagstukken (bijvoorbeeld belastingdruk, milieubeleid, integratie van allochtonen, Europese integratie, inkomensgelijkheid, criminaliteit, euthanasie).

Actuele verkiezingen en de uitslagen

Daarbij kan gedacht worden aan: de onderwerpen en standpunten waarmee partijen zich bij een actuele verkiezing profileren en de mate waarin er een relatie is met de

standpunten van de achterban van de desbetreffende partij; overeenkomsten en verschillen ten aanzien van de rol van peilingen en verkiezingsonderzoek in de campagneverslaggeving in de media in Nederland en de VS en hoe politieke partijen en politici daarmee omgaan; de werking en samenstelling van de Stemwijzer in Nederland en andere websites die een stemadvies geven, achtergronden van de burgers die er gebruik van maken en het belang van deze instrumenten voor burgers en politieke partijen; de interpretaties van de uitslagen en de gevolgen ervan voor de posities van de politieke partijen en bewegingen.

* 4.8 * Domein H: Onderzoek doen

* Subdomein H1: Het opzetten van een onderzoek vanuit een probleemstelling

24 De kandidaat kan:

- * een probleemstelling over een maatschappelijk vraagstuk ontwerpen en het belang ervan beargumenteren;
- * een onderzoek in stappen opzetten.

* Subdomein H2: Kernconcepten herkennen

25 De kandidaat kan in informatie over een maatschappelijk vraagstuk kernconcepten van maatschappijwetenschappen herkennen.

* Subdomein H3: Het uitvoeren van een onderzoek

26 De kandidaat kan:

- * betrouwbare en geldige informatie verwerven;
- * op basis van de verworven informatie en op basis van theorieën de onderzoeksvraag beantwoorden of de hypothese toetsen;
- * de gegevens die hij gebruikt heeft voor de beantwoording van de onderzoeksvraag of de toetsing van zijn hypothese beschrijven en verantwoorden;
- * uit de resultaten van het onderzoek conclusies trekken en deze terugkoppelen naar de onderzoeksvraag.

* *Toelichting en verantwoording van Domein H*

Onderzoeksvaardigheden hebben altijd al een plaats gehad in het examenprogramma van maatschappijleer/maatschappijwetenschappen in Domein A, het domein van de vaardigheden en benaderingwijze.

De vervolgcommissie heeft er nu voor gekozen om een apart Domein voor Onderzoek doen op te nemen. In dit domein komen twee zaken samen: de inhoudelijke kant van het vak maatschappijwetenschappen, namelijk de kernconcepten die leerlingen moeten kunnen herkennen en toepassen in een nieuwe context en de onderzoeksvaardigheden die in Domein A 3 verwoord staan.

Het Domein is als laatste Domein H gekozen, opdat leerlingen de kennis die zij in voorafgaande jaren verworven hebben over de kernconcepten kunnen toepassen in dit onderzoek. Het is uiteraard vrij aan de docenten te kiezen op welke wijze zij vorm geven aan de onderzoeksopdracht. Ter inspiratie heeft de vervolgcommissie een voorbeeld van een onderzoeksopdracht uitgewerkt.

* *Voorbeeld van een onderzoeksopdracht*

In de onderzoeksopdracht besteden leerlingen aandacht aan het schrijven van (eenvoudige) onderzoeksverslag. Het PTO-schema dient als uitgangspunt. Er wordt een probleemstelling (P) geformuleerd en vanuit een theoretisch kader (T) worden hypothesen opgesteld die worden getoetst aan de hand al dan niet zelf verzamelde gegevens (O). Het resultaat van al deze stappen (achtergrond, probleemstelling, opzetten theoretisch kader, formuleren hypothesen, verzamelen van de benodigde gegevens, uitvoeren analyse en daarover rapporteren) wordt neergelegd in een werkstuk.

Daarnaast besteden leerlingen uiteraard uitgebreid aandacht aan de inhoudelijke kant van het onderzoek. Hoe verhoudt de onderzoeksvraag zich tot de kernconcepten van het vak maatschappijwetenschappen? Wat zijn de verschillende theoretische gedachten over het onderwerp? Hoe kunnen we deze verschillende ideeën plaatsen en wat zijn de overeenkomsten en verschillen? Welke verwachtingen vooraf kunnen we afleiden (al dan niet uit de theorie)?

* *Opdracht 1: Het ontwerpen van een probleemstelling*

Bij het doen van maatschappijwetenschappelijk onderzoek worden verschillende fasen doorlopen, die beginnen met het inlezen van de literatuur en het stellen van een goede en relevante vraag om mee aan de slag te gaan.

Een onderzoek begint met het vaststellen van een onderwerp. De docent kan dit onderwerp (een actueel maatschappelijk probleem) aandragen. Een leerling kan dan krantenartikelen verzamelen over het onderwerp, deze samenvatten en onderzoeks-

vragen (verklarings/waaromvragen) opstellen. In een nabespreking kan ingegaan worden op mogelijke kernconcepten die een bijdrage kunnen leveren aan het beantwoorden van de onderzoeksvragen.

* *Opdracht 2: Het schrijven van een achtergrond en het afleiden van de probleemstelling*

Maatschappijwetenschappen wil leerlingen leren om maatschappelijke verschijnselen op een wetenschappelijke manier te onderzoeken, zij het dan op het niveau van beginners. Het doen van onderzoek is op twee terreinen relevant: het brengt hedendaagse maatschappelijke problemen in kaart en vermeerderd wetenschappelijke kennis over samenlevingen.

Leerlingen gaan in deze fase op zoek naar achtergrondkennis over het onderwerp en geselecteerde kernconcepten. Het is belangrijk dat zij in grote lijnen weten wat er al onderzocht is. In een nabespreking kan bekeken worden of de probleemstelling bijgesteld moet worden.

* *Opdracht 3: Het schrijven van een theoretisch hoofdstuk en het afleiden van hypothesen*

Werken met een PTO schema betekent dat leerlingen theorieën verkennen en kijken wat daarin over de probleemstelling te vinden is en vervolgens kunnen ze gaan onderzoeken of de theorie opgaat. Er niet altijd een theorie voorhanden. Leerlingen kunnen ook proberen redeneringen op te zetten wat zij verwachten te vinden in het onderzoek.

* *Opdracht 4: Het doen van een onderzoekje*

Leerlingen hebben vaak een voorkeur om zelf gegevens te verzamelen met behulp van observaties, interviews of vragenlijsten. Hierbij is van belang dat zij nadenken over de 'betrouwbaarheid' van hun onderzoek door te beargumenteren wat de sterke en zwakke punten zijn in hun onderzoeksopzet. Zij maken dan kennis met het belang dat er gesteld wordt aan de betrouwbaarheid van wetenschappelijk onderzoek (repliceerbaarheid) en leren kritisch te kijken naar resultaten van onderzoek. In de beschrijving van de onderzoeksresultaten moeten leerlingen kunnen verantwoorden hoe ze aan de gegevens gekomen zijn.

* *Opdracht 5: Conclusies trekken*

Op grond van de resultaten trekken leerlingen conclusies en koppelen deze terug naar de onderzoeksvraag. Het gegeven dat er vaak geen antwoord op de onderzoeksvraag gevonden kan worden, of de gegevens niet aantonen dat de probleemstelling klopt, vinden leerlingen moeilijk. Het formuleren van nieuwe onderzoeksvragen kan laten zien dat een onderzoek ook zelden af is.

* *Opdracht 6: Afronden van het onderzoeksverslag*

Het maken van een onderzoeksverslag gebeurt in fasen, en legt van iedere fase vast wat daarin de uitkomsten zijn. Vanuit het vak maatschappijwetenschappen zullen eisen gesteld worden ten aanzien van het toepassen van de geleerde kernconcepten.

* Hoofdstuk 5
**Nadere
uitwerking
van de
concept-context
benadering**

* 5.1 * De keuze voor de concept-context benadering

In het rapport 'Het vak maatschappijwetenschappen. Voorstel examenprogramma' heeft de eerste commissie verwoord waarom zij tot een keuze is gekomen voor de concept-contextbenadering. Deze benadering biedt vakken een hanteerbaar kader en geeft mogelijkheden om de overladenheid en versnippering te verminderen. De benadering sluit ook aan bij de dynamiek van de hedendaagse kennismaatschappij. Kennis neemt immers snel toe en verandert van karakter. Concepten vormen een continue factor, de 'body of knowledge' van het vak, dat minder aan verandering onderhevig is dan de contexten. Zij moeten voor een langere tijd dienst kunnen doen om complexe maatschappelijke ontwikkelingen en problemen te analyseren.

De vervolgcommissie is van mening dat de aard van het vak verandert. De kennisbasis van het nieuwe examenprogramma wordt gevormd door concepten en niet langer door de thema's. Leerlingen leren concepten toe te passen op verschillende contexten, waardoor ze tot gereedschap worden om de werkelijkheid te analyseren. Concepten brengen voor leerlingen dwarsverbanden aan tussen de verschillende contexten. In het oude thematische examenprogramma bleven voor leerlingen bijvoorbeeld de thema's massamedia en multiculturele samenleving twee gescheiden hoofdstukken in een boek, die afzonderlijk bestudeerd werden en niet gezien werden als onderdeel van eenzelfde samenleving. In het nieuwe examenprogramma komt met de keuze voor de concept-contextbenadering nog meer nadruk te liggen op analysevaardigheden.

Dat de commissie niet alleen staat in haar oordeel dat de concept-contextbenadering een toegevoegde waarde kan zijn voor docenten, leerlingen en het vak, blijkt uit het gegeven dat de genoemde benadering momenteel al in nieuwe examenprogramma's van natuurkunde, scheikunde, biologie en economie beproefd wordt. De concept-contextbenadering wordt gebruikt om leerinhouden te ordenen. Elk vak geeft echter een eigen invulling aan zowel concepten als contexten en bijgevolg is er niet zoiets als 'de' concept-contextbenadering. Dat hangt nauw samen met de traditie van het vak. Maatschappijleer/maatschappijwetenschappen was van oudsher een contextvak. Immers de maatschappelijke werkelijkheid zelf is de context, waarbij de contexten zowel doel zijn (iets te weten komen over samenlevingsvormen) als ook middel (aan de hand van samenlevingsvormen het begrip vorming leren). Het ontbrak het vak vooral aan concepten, als onderlegger voor het analyseren van de maatschappelijke werkelijkheid. De benaderingswijze van het vak vormde de eerste poging om te komen tot een kennisbasis voor het vak, maar bleef nog 'te los' staan van de thema's. Andere vakken als scheikunde, natuurkunde, biologie maar ook economie waren van oudsher meer conceptvakken, die nu in de concept-contextbenadering aan de hand van contexten de inhoud van het vak concreter en toepassingsgericht maken.

De vervolgc commissie kreeg de opdracht in haar werkzaamheden rekening te houden met het commentaar van NVLM en veldraadplegingen, waarin gevraagd werd om het begrip context te verhelderen ook in relatie tot het begrip 'domein', en de concepten nader uit te werken naar de twee niveaus van havo en vwo. In de volgende paragraaf zijn de concretisering van de concept-contextbenadering te lezen die de vervolgc commissie heeft toegepast in beide examenprogramma's.

* 5.2 * Nadere uitwerking van de concept-contextbenadering

* Hoofd- en kernconcepten

De concepten, zoals gekozen door de eerste commissie maatschappijwetenschappen vormden tevens het vertrekpunt voor de vervolgc commissie. Concepten zijn abstracte basisbegrippen die nodig zijn om zich de grondbeginselen van het vak eigen te maken. Door de eerste commissie was nog geen keuze gemaakt welke concepten en contexten in het centraal examen en welke in het schoolexamen aan bod dienen te komen. Bij deze selectie kiest de vervolgc commissie ervoor om de vier concepten binding, vorming, verhouding en verandering als basis te nemen voor vier domeinen in het centraal examen. Deze concepten worden daarom hoofdconcepten genoemd. Ieder hoofdconcept is nader uitgewerkt in sociologische en politicologische concepten, die de vervolgc commissie kernconcepten noemt. Met de 27 concepten (zie bijlage 1) zijn nog niet alle concepten van het vak beschreven. Als derde categorie concepten zijn er nog contextspecifieke concepten dat zijn begrippen die een leerling nodig heeft om de specifieke aard van de context te kunnen begrijpen. Bij de havocontext Samenlevingsvormen zijn dat bijvoorbeeld: sociale controle, emancipatie, nature/nurture, socialiserende instituties en informalisering. In hoofdstuk 3 en 5 zijn per domein de contextspecifieke begrippen te vinden. Aan de door de eerste commissie maatschappijwetenschappen gekozen lijst van concepten heeft de vervolgc commissie nog enkelen toegevoegd: cultuur en institutionalisering. Het concept ontstatelijking is veranderd in staatsvorming en instituties is gewijzigd in sociale instituties.

* Domeinen

Er zijn 4 domeinen geselecteerd voor het centraal examen havo en vwo, te weten:
Domein B: Cultuur en socialisatie
Domein C: Sociale verschillen
Domein D: Staat en samenleving
Domein E: Maatschappelijke ontwikkelingen.

Leidraad voor de keuze voor deze domeinen vormen de mogelijkheden die deze bieden om alle vier de hoofdconcepten aan bod te laten komen en toe te passen op verschillende contexten.

In een domein staat de wisselwerking tussen hoofdconcepten en de gekozen contexten beschreven, waarbij steeds één van de vier hoofdconcepten in een domein centraal staat:

Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie

Domein C: Verhouding: Sociale verschillen

Domein D: Binding: Staat en samenleving

Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen.

Een hoofdconcept is nader uitgewerkt en toegepast op een gekozen context, die voor havo een andere is dan voor vwo.

Voor havo:

Domein B: Cultuur en socialisatie, context Samenlevingsvormen

Domein C: Sociale verschillen, context Maatschappelijke verschillen en de gevolgen ervan

Domein D: Staat en samenleving, context Veiligheid

Domein E: Maatschappelijke ontwikkelingen, context Media.

Voor vwo:

Domein B: Cultuur en socialisatie, context Religie

Domein C: Sociale verschillen, context Machtsverhoudingen in de wereld

Domein D: Staat en samenleving, context Natievorming en de rol van de staat

Domein E: Maatschappelijke ontwikkelingen, context De wording van de westerse moderne samenleving.

Een voorbeeld

In het domein Cultuur en socialisatie leren leerlingen het hoofdconcept vorming, op havo aan de hand van de context Samenlevingsvormen, op vwo aan de hand van de context Religie.

In de beschrijvingen van de subdomeinen krijgen de verschillende sociologische en politicologische kernconcepten een plaats, ieder binnen de eigen context.

Vorming: leren havo-leerlingen in subdomein B1 Socialisatie: de kandidaat kan het proces beschrijven waarin jongeren gevormd worden en kan het verschil tussen nature en nurture herkennen in voorbeelden. Vwo-leerlingen leren vorming in subdomein B2: Religie en vorming: de kandidaat kan het proces van religieuze socialisatie beschrijven in termen van vorming van moreel menselijk gedrag en kan uitleggen welke socialiserende instituties hierin een rol spelen.

Voor het schoolexamen zijn twee (havo) en drie (vwo) domeinen geselecteerd, waarin alle hoofdconcepten een plaats kunnen krijgen mede afhankelijk van de context die daarin gekozen wordt. De docenten kunnen zelf, afhankelijk van de gekozen context, daar contextspecifieke concepten aan toevoegen.

* Contexten

De hoofd- en kernconcepten van maatschappijwetenschappen zijn op allerlei contexten toe te passen. De contexten zijn concrete maatschappelijke thema's, problematieken en processen, die een zekere actualiteitswaarde kennen en leerlingen zicht bieden op de maatschappelijke werkelijkheid.

Omdat de contexten van maatschappijwetenschappen een eindeloze reeks van maatschappelijke thema's vormen, formuleerde de vervolgc commissie een aantal criteria waaraan de contexten moeten voldoen:

- 1** Contexten slaan bruggen tussen werkelijkheid en concepten:
Voorbeeld context: Machtsverhoudingen in de wereld (vwo). Deze context leent zich voor de toepassing van vragen rond verhouding en verandering.
Voorbeeld eindterm: Ontstaan van de verhoudingen tussen staten beschrijven aan de hand van factoren die de machtsverhoudingen bepalen.

- 2** Contexten leggen verbindingen tussen concepten:
Voorbeeld context: Samenlevingsvormen (havo). Biedt mogelijkheden om vragen te bespreken waarbij vooral sociologische kernconcepten aan de orde komen, maar wel met verbindingen tussen die kernconcepten.
Voorbeeld eindterm: Veranderingen in sociale cohesie beschrijven aan de hand van veranderingen in de onderlinge relaties (man/vrouw, kinderen/ouders).

- 3** Contexten bieden een mogelijkheid om een deel van de maatschappelijke werkelijkheid te analyseren. We beperken ons bij maatschappijwetenschappen tot de maatschappelijke contexten.
Voorbeeld context: Maatschappelijke verschillen (havo).
Voorbeeld eindterm: Sociale ongelijkheid in de Nederlandse samenleving verklaren en de conflicten die daarmee samenhangen.

- 4** Contexten moeten voldoende actuele leerstof bieden om met behulp van concepten te kunnen analyseren.
Voorbeeld context: Religie (vwo). Er is veel onderzoek naar gedaan en er zijn veel feitelijke gegevens over religie, de veranderingen die opgetreden zijn in het religieuze landschap en de effecten ervan.

- 5** Contexten bieden mogelijkheden om zowel politicologische als sociologische kernconcepten te verhelderen.
In de Toelichtingen is per context beschreven welke sociologische en welke politicologische kernconcepten er aan bod komen.

6 Contexten lenen zich om de tijd- en plaatsdimensie te analyseren.

Het is van belang dat leerlingen zich realiseren dat de maatschappelijke werkelijkheid die zij ervaren, relatief is. In een andere tijdsperiode, op een andere plaats ziet de maatschappij er anders uit.

Voorbeeld contexten, die bekeken kunnen worden vanuit de veranderingen die erin zijn opgetreden: Religie, Media, Machtsverhoudingen in de wereld.

7 Contexten moeten vooral praktisch hanteerbaar zijn en concrete handreikingen bieden.

Dit criterium geldt scherper voor de havocontexten dan voor die van het vwo, omdat de vervolgcommissie voor havo heeft gesteld dat de contexten meer toepassingsgericht moeten zijn en aansluiten bij de leefwereld van de leerlingen.

Voorbeeld van dergelijke havocontexten zijn: Samenlevingsvormen, Media.

Contexten zijn te herleiden tot een aantal categorieën

- I. Actuele gebeurtenis (aanslag Koninginnendag 2009, bankcrisis)
- II. Instituties (samenlevingsvormen, kiesstelsel)
- III. Beleidsterreinen (integratiebeleid, veiligheidsbeleid)
- IV. Algemene maatschappelijke verschijnselen (consumptiemaatschappij, populisme)
- V. Maatschappelijke veranderingsprocessen (het ontstaan van de moderne westerse samenleving, globalisering van de maatschappij en politiek, multiculturele samenleving).

De categorieën kunnen beschouwd worden als oplopend van concreet naar abstract, waarbij de categorieën IV en V meer geschikt zijn voor het vwo-examenprogramma, omdat leerlingen daarbij meer over een helicopterview moeten beschikken waarmee naar de samenleving gekeken wordt en meer theorieën moeten beheersen over de kernconcepten.

Aan de contexten die voorgeschreven gaan worden voor het centraal examen worden andere eisen gesteld dan aan de contexten voor het schoolexamen, omdat ze voor een langere periode bruikbaar moeten zijn, en omdat ze vele mogelijkheden in zich moeten hebben om wisselende casussen²¹ op toe te passen. Omdat maatschappijwetenschappen bij uitstek een vak is waar ingegaan kan worden op de actualiteit, is voor de vervolgcommissie een belangrijke overweging geweest om de contexten voor het schoolexamen grotendeels vrij te laten.

²¹ Een casus is een concrete beperkte maatschappelijke kwestie zoals klimaatverandering, overgewicht (bron: centraal examen maatschappijwetenschappen 2009).

* Hoofdstuk 6
**Vershil tussen
het examen-
programma
havo en vwo**

* 6.1 * Inleiding

Het huidige examenprogramma voor maatschappijleer/maatschappijwetenschappen is voor havo en voor vwo voor meer dan 90% hetzelfde. Voor vwo zijn extra eindtermen toegevoegd onder andere meer internationale verhoudingen en vergelijkingen en een extra domein in het schoolexamen vwo, omdat de omvang van het vak groter is op vwo dan op havo. Verder wordt van docenten verwacht dat zij de leerstof op een hoger abstractieniveau aanleren en toetsen.

Aan de vervolgc commissie is gevraagd dit onderscheid tussen havo en vwo verder aan te scherpen en te concretiseren in de afzonderlijke examenprogramma's voor havo en vwo.

De vervolgc commissie heeft een kleinschalig onderzoek gehouden onder leerboekauteurs naar hun bevindingen met de havo/vwo-verschillen in de leerboeken. Daarin werd duidelijk dat het examenprogramma te weinig houvast biedt om het onderscheid te kunnen maken naar de twee niveaus. Leerboekauteurs zoeken zelf aanvullende differentiatiemogelijkheden door voor havo andere bronnen te kiezen, casussen die aansluiten bij de leefwereld van de leerlingen en voor vwo meer theorieën, dilemma's en paradoxen. Zij adviseerden de vervolgc commissie ook in het examenprogramma zelf het onderscheid in het beheersingsniveau aan te brengen, onderzoeksvaardigheden alleen voor het vwo te reserveren en de leerstof voor havo veel concreter te maken. Daarnaast heeft de vervolgc commissie in de literatuur gezocht naar aspecten waarop het examenprogramma havo zou moeten verschillen van dat van vwo.

* 6.2 * Verschillen tussen havo- en vwo-leerlingen

* Motivatie

Uit een door het IVA gehouden onderzoek²² komt een verschil tussen havo- en vwo-leerlingen naar voren dat zich primair kenmerkt door de motivatie van leerlingen. Havoleerlingen raken sneller gedemotiveerd en docenten sneller ontmoedigd. Deze gevoelens van demotivatie en ontmoediging versterken elkaar en uiteindelijk leidt dit tot slechtere cijfers, doublures en uitval van leerlingen. De oorzaken hiervoor liggen volgens de in het onderzoek geraadpleegde teamleiders primair bij de leerlingen die grote concurrentie van de buitenschoolse wereld ervaren. Maar ook andere zaken spelen een rol zoals onvoldoende planningsvaardigheden, moeite met zelfstandig werken, een korte concentratieboog. De leerlingen die in dit onderzoek bevraagd zijn, bevestigen het beeld dat ze weinig gemotiveerd zijn, zich slechts korte tijd kunnen concentreren en last hebben van uitstelgedrag. Ze beschouwen school als saai en

geven aan dat ze in havo 4 geen concreet doel hebben om voor te werken. Sterk generaliserend is het beeld van vwo-leerlingen wat anders. Zij zijn intelligenter, kunnen goed luisteren en hun mening naar voren brengen. Ze zijn vaker intrinsiek gemotiveerd om kennis te verwerven en daardoor meer gericht op de leerstof dan havoleerlingen, die vaak meer docentgericht zijn.

* Vaardigheden

Een tweede verschilpunt tussen havo- en vwo-leerlingen is dat havoleerlingen in mindere mate kunnen reflecteren, plannen en zelfstandig werken dan vwo-leerlingen. Docenten hebben hogere verwachtingen ten aanzien van de kennis en vaardigheden dan de havoleerling kan waarmaken. Leerlingen geven aan dat het onderwijs te theoretisch is en te weinig uitdaging biedt. Vwo-leerlingen kunnen meestal zelfstandiger werken en beschikken over meer studie- en planningsvaardigheden. Ze staan ook meer open voor abstractere zaken en kennis die niet verbonden is met hun eigen ervaringen en geen direct nut oplevert [Michels 2006]²³.

* Leerstrategieën en niveau

Leraren constateren ook een verschil in leerstrategieën tussen havo- en vwo-leerlingen. De leerstijl van de gemiddelde havoleerling is vaak ongegericht en chaotisch terwijl de leerstijl van een vwo-leerling meer betekenisgericht is. De havoleerlingen zijn gericht op productiewerk (dingen overschrijven). Ze denken met name aan de korte termijn, ze genieten van het moment en maken zich minder zorgen over later. De gemiddelde havoleerling leert daardoor voor een toets en ziet niet het verband tussen leren en het eindexamen of de vervolgopleiding. De leerlingen doen alles op het laatste moment, waardoor de stof niet meer kan bezinken. Leerlingen op het havo hebben ook meer concentratieproblemen dan op het vwo. In termen van leerstijlen kun je zeggen dat havisten vaker 'doeners' zijn dan vwo-ers, die eerder 'denkers' zijn. Maar zowel onder havo- als vwo-leerlingen zijn er natuurlijk verschillende leerstijlen. De ondervraagde docenten in het onderzoek van IVA gaven aan dat zij vaak onvoldoende ingespeeld zijn op de leerstijlen van havoleerlingen. Zij hebben eerder een kennis- en vakgerichte dan een leerling-gerichte houding.

* 6.3 * Conclusies ten aanzien van het havo- en vwo-examenprogramma

De vervolgcommissie heeft geconcludeerd dat het havo- en het vwo-examenprogramma op de volgende punten moeten verschillen.

* Beheersingsniveau

Van vwo-leerlingen kan een hoger denkniveau gevraagd worden dan van havo-leerlingen. In het formuleren van de beide examenprogramma's is daarbij gebruik gemaakt van verschillende niveaus van handelingswerkwoorden²⁴.

Het eerste gebruikte beheersingsniveau is het **memoriseren (knowledge)**, uitgedrukt in handelingswerkwoorden als herkennen, beschrijven, aanduiden, aangeven of definiëren. In het havo-examenprogramma zijn dit handelingswerkwoorden die veel voorkomen, op vwo in mindere mate en dan vooral als de context complex is.

Het tweede beheersingsniveau is het **begrijpen (understanding)**, uitgedrukt in werkwoorden als verklaren, vergelijken, onderbouwen, uitleggen, of concluderen. Op dit niveau wordt van leerlingen verlangd dat zij inzicht hebben, dat zij bewerkingen kunnen toepassen op de kennis van het eerste niveau. Dit niveau komt in beide programma's voor; het verschil zit in de moeilijkheidsgraad van de gekozen contexten.

Het derde beheersingsniveau is het **toepassen (application)**, het **analyseren (analysis)**, uitgedrukt in werkwoorden als het selecteren van informatie, hypothese kunnen opstellen, conclusies kunnen trekken uit gegevens. Dit betreft ook het actief en zelfstandig werken van de leerlingen.

Dit beheersingsniveau komt op havo alleen maar voor bij het domein Vaardigheden en Domein G Participatie en verkiezingen. Van vwo-leerlingen wordt dit beheersingsniveau bij alle domeinen gevraagd.

Het vierde beheersingsniveau is het **synthetiseren (synthesis)**, uitgedrukt in de werkwoorden onderzoek doen, een nieuwe combinatie maken van informatie en daar eigen conclusies aan verbinden. In het vwo-examenprogramma komt dit vooral voor in Domein H Onderzoek doen.

Het laatste beheersingsniveau is het **evalueren (evaluation)**, uitgedrukt in de werkwoorden kritisch beoordelen, een gefundeerde mening geven een keuze rechtvaardigen. Dit beheersingsniveau komt in beide programma's voor. De verschillen zitten hoofdzakelijk in de contexten waarover leerlingen gevraagd wordt een standpunt in te nemen.

* Omvang programma

De omvang van het vwo-programma is groter dan dat van havo (440 slu versus 320 slu). Het verschil komt tot uitdrukking in een extra domein H: Onderzoek doen in het vwo-programma en in de omvang van de gekozen contexten voor het centraal examen.

* Concept-contextbenadering

Concepten

Aangezien de concepten²⁵ de 'body of knowledge' voor dit vak vormen, is het niet wenselijk concepten te onderscheiden voor havo en voor vwo. Alle concepten zoals die voorkomen in bijlage 1 zijn terug te vinden in beide examenprogramma's. Het verschil in beide niveaus betreft het uitwerkingsniveau.

Op de eerste plaats het feit dat vwo-leerlingen concepten op theoretisch niveau leren en ook de verbanden tussen de concepten, havoleerlingen leren concepten op toepassingsgericht niveau (samengaan van theorie en praktijk).

Voorbeeld:

Vwo (Subdomein B3: Veranderingen op religieus gebied)

De kandidaat kan aan de hand van een aantal theorieën de functies van religies in de huidige en toekomstige samenleving verklaren.

Havo (Subdomein B3: Samenlevingsvormen als bindingen voor individu en samenleving)

De kandidaat kan uitleggen welke veranderingen in sociale cohesie optreden door veranderingen in de onderlinge relaties.

Op de tweede plaats het verschil dat vwo-leerlingen leren om theorieën te vergelijken en havoleerlingen niet.

Voorbeeld:

Vwo (Subdomein C1: Het ontstaan van de verhoudingen tussen staten in de internationale orde)

De kandidaat kan theorieën vergelijken op het aspect van gedragingen van staten naar elkaar.

Op de derde plaats het verschil in beheersingsniveau van de concept-contextbenadering (Subdomein A2). Vwo-leerlingen leren de concepten toe te passen in gegeven contexten, net als havoleerlingen, maar moeten dit tevens kunnen in zelfgekozen contexten. In Domein F en Domein H van het vwo-examenprogramma passen vwo-leerlingen de geleerde concepten toe op een onderwerp dat zij zelf kiezen om te analyseren of toe te passen.

Contexten

De vervolgc commissie heeft de keuze gemaakt voor andere contexten in het havo examenprogramma dan in het vwo-programma. De vwo-contexten zijn meer theoretische contexten, ontleend aan wetenschap en maatschappij en zijn vooral complexe maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen.

Vwo-contexten zijn: Religie, Machtsverhoudingen in de wereld, Natievorming en de rol van de staat, De wording van de moderne westerse samenleving.

De havocontexten zijn meer toepassingsgerichte contexten, ontleend aan leefwereld en maatschappij en ook minder complex.

Havocontexten zijn: Samenlevingsvormen, Maatschappelijke verschillen en de gevolgen ervan, Veiligheid, Media.

* Hoofdstuk 7
**Samenhang
met andere
vakken**

* 7.1 * Samenhang tussen maatschappijleer en maatschappijwetenschappen

In het rapport 'Het vak maatschappijwetenschappen. Voorstel examenprogramma' (2007) is als uitgangspunt gekozen 'dat het vak maatschappijwetenschappen als profielkeuzevak een eigen karakter moet krijgen, dat duidelijk onderscheiden is van het verplichte vak maatschappijleer'. Immers het doel van maatschappijleer, namelijk burgerschapsvorming onder andere door scholing in democratische principes, verschilt van het doel van maatschappijwetenschappen. Maatschappijwetenschappen geeft leerlingen een beeld van de vraagstellingen, methodieken en theorieën die typerend zijn voor de verschillende sociale wetenschappen. De verhoudingen tussen mensen en de structuren en processen van de samenleving en het samenleven staan bij maatschappijwetenschappen centraal.

De uitspraken in bovengenoemd rapport, dat maatschappijwetenschappen los van maatschappijleer te beschouwen is en geen vervolg is op maatschappijleer, lokten veel reacties uit. De VSNU gaf in een reactie aan dat de commissie wel erg veel afstand genomen heeft van maatschappijleer en noemt de uitspraken 'wel erg ver doorgeschoten'. De vervolgc commissie maatschappijwetenschappen heeft deze kritiek ter harte genomen en wil in deze paragraaf de samenhang tussen beide vakken beschrijven. Beide vakken hebben de samenleving als object. Echter maatschappijleer zoomt in op de participatie van burgers in de samenleving en de daarbij horende rechten en plichten, maatschappijwetenschappen op het bestuderen van de samenleving op basis van kennis en instrumenten van de sociale wetenschappen.

Bij het voorbereiden van havo/vwo-leerlingen op hun toekomstige rol als burgers in de samenleving vormt kennis van vier karakteristieken van de Nederlandse samenleving de basis in het vak maatschappijleer. Hoewel de vervolgc commissie bij de selectie van domeinen voor het examenprogramma maatschappijwetenschappen rekening heeft gehouden met de domeinen van maatschappijleer om overlap te voorkomen, is er uiteraard wel samenhang tussen beide examenprogramma's.

In onderstaand overzicht is de samenhang beschreven. Het betreft in alle gevallen specifieke onderdelen uit de domeinen van maatschappijleer die samenhangen met specifieke onderdelen van de domeinen van maatschappijwetenschappen.

Domeinen maatschappijleer

Domein A1

Informatievaardigheden

Domein A2

Benaderingswijze (vooral sociale ongelijkheid en sociale cohesie)

Domein B

Rechtsstaat

Domein C

Parlementaire democratie

Domein D

Verzorgingsstaat

Domein E

Pluriforme samenleving

Domeinen MW havo

Domein A1

Informatievaardigheden

Domein A2

Concept-contextbenadering

Domein D3

Context: Veiligheid,
Trias politica

Domein C4

Context: Maatschappelijke verschillen
Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

Domein D3

Context: Veiligheid
Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

Domein E3

Context: Media
Media en politiek

Domein G

Context: Analyse van een politieke actualiteit

Domein C

Context: Maatschappelijke verschillen

Domein B

Context: Samenlevingsvormen

Domein C

Context: Maatschappelijke verschillen

Domein D

Context: Veiligheid

Domeinen MW vwo

Domein A1

Informatievaardigheden

Domein A2

Concept-contextbenadering

Domein D2

Context: Natievorming en de rol van de staat

Domein C

Context: Machtsverhoudingen in de wereld

Domein D2

Context: Natievorming en rol van de staat

Domein G

Context: Analyse van een politieke actualiteit

Domein C

Context: Machtsverhoudingen in de wereld

Domein B3 en 4

Context: Religie

De meeste scholen programmeren het vak maatschappijleer voorafgaand aan het vak maatschappijwetenschappen of deels parallel aan elkaar, bijvoorbeeld in 4 havo maatschappijleer en maatschappijwetenschappen naast elkaar. Soms wordt de keuze gemaakt voor een perioderooster, waarin maatschappijleer gecombineerd aangeboden wordt bijvoorbeeld in de eerste helft van het schooljaar in 4vwo en 4havo. Voordeel van het starten met maatschappijleer voorafgaand aan maatschappijwetenschappen is dat leerlingen kunnen kennis maken met dit vak en op grond daarvan voor maatschappijwetenschappen kunnen kiezen. Het tweede voordeel is dat alle leerlingen nog hetzelfde kennisniveau hebben bij aanvang van het programma van maatschappijleer. Als leerlingen al het vak maatschappijwetenschappen gekozen hebben en dit al krijgen in hun onderwijsprogramma, loopt het kennisniveau in de groep maatschappijleer al snel erg uiteen, omdat daar leerlingen bij elkaar zitten die het vak maatschappijwetenschappen wel maar ook die het niet hebben. Differentiatie in inhoud en didactiek tussen beide groepen leerlingen is dan noodzakelijk willen leerlingen met maatschappijwetenschappen in hun pakket de motivatie voor maatschappijleer niet verliezen.

* 7.2 * Samenhang tussen maatschappijwetenschappen en geschiedenis²⁶

Van oudsher is de samenhang tussen maatschappijwetenschappen/maatschappijleer en geschiedenis van alle maatschappijvakken het grootst. Dat blijkt ook uit eerdere pogingen om maatschappijleer en geschiedenis samen te voegen tot een nieuw combinatievak²⁷. De poging strandde omdat beide vakken toch ook erg van elkaar verschillen op bepaalde aspecten.

Omdat leerlingen uit het profiel Cultuur en Maatschappij en Economie en Maatschappij het vak maatschappijwetenschappen kiezen, is het van belang de samenhang met geschiedenis in beeld te brengen, omdat geschiedenis een verplicht vak is in deze profielen. Het meest direct is de samenhang tussen het Domein D van geschiedenis De wording van de parlementaire democratie en rechtsstaat en Domein B Rechtsstaat en Domein C Parlementaire democratie van maatschappijleer, met elementen uit de domeinen van maatschappijwetenschappen te weten domeinen C, D, E en G bij havo en domeinen C, D en G bij vwo. Verder is er samenhang ten aanzien van andere kenmerkende aspecten bijvoorbeeld van tijdvak 7, aspect 30 over de Democratische revoluties in westerse landen, tijdvak 8, aspect 34 over de opkomst van emancipatiebewegingen, aspect 35 over democratisering en aspect 36 over de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen en van tijdvak 10, aspect 45 over de verdeling van macht, aspect 47 over de Eenwording van Europa, aspect 48 over sociaal-culturele veranderingsprocessen en aspect 49 over de ontwikkeling van de pluriforme en multiculturele samenlevingen.

Voor leerlingen levert het al winst op als docenten van beide vakken weten op welke onderdelen er sprake is van samenhang tussen de vakken, dit benoemen naar de leerlingen en ook afstemmen wanneer de samenhangende onderdelen bij beide vakken aan bod komen.

²⁶ Van der Kaap (2007), *Een longitudinaal leerplan geschiedenis*. Enschede: SLO.

²⁷ Zie Advies van de commissie Historische en maatschappelijke vorming (2001): "Verleden, heden en toekomst", hoofdstuk 6 Het combinatievak geschiedenis en maatschappijleer in de tweede fase havo en vwo.

* 7.3 * Samenhang met de andere maatschappijvakken

Aardrijkskunde is net als maatschappijwetenschappen een profielkeuzevak in de beide maatschappijprofielen. Het aantal leerlingen dat beide vakken heeft is dan ook heel erg beperkt.

Samenhang en afstemming tussen alle maatschappijvakken biedt vooral Domein A betreffende de informatie- en onderzoeksvaardigheden. SLO heeft in het project Kerncurricula en doorlopende leerlijnen een poster gemaakt waarop de samenhang tussen alle vaardigheden uit Domein A van de mens en maatschappijvakken te lezen is.²⁸

Het gaat hier om:

- 1 redeneervaardigheden
- 2 onderzoeksvaardigheden in vier stappen, inclusief informatievaardigheden
Stap 1, Hoofdvraag en deelvragen formuleren
Stap 2, Informatie verwerven, selecteren en op bruikbaarheid/betrouwbaarheid toetsen
Stap 3, Informatie bewerken en conclusies trekken
Stap 4, Informatie overdragen, presenteren en evalueren.

Wat betreft de samenhang in vakinhouden van de mens en maatschappijvakken heeft SLO een soortgelijke poster gemaakt als die betreffende de vaardigheden²⁹. De samenhang is in beeld gebracht geordend naar 6 kernconcepten:

- 1 Macht, gezag en bestuur
- 2 Cultuur, levensbeschouwing en identiteit
- 3 Werk, welvaart en welzijn
- 4 De mens en zijn fysieke en ruimtelijke leefomgeving
- 5a Wetenschap en technologie
- 5b Communicatie en samenleving
- 6 Internationale verhoudingen.
Op basis hiervan zijn vakoverstijgende projecten in te richten of onderwerpen voor vakoverstijgende profielwerkstukken te selecteren.

²⁸ Zie <http://www.slo.nl/voortgezet/onderbouw/themas/leerlijn/progr/MenM>

²⁹ idem

* 7.4 * Samenhang met wiskunde³⁰

Een niet zo voor de hand liggende, maar desondanks interessante samenhang kan gelegd worden met onderdelen uit het vak wiskunde. December 2004 verscheen de SLO-publicatie 'Maatschappijleer en wiskunde op havo en vwo'³¹. Hier staan onder meer de onderdelen van wiskunde beschreven, die bruikbaar zijn bij het verrichten van (eenvoudig) sociaalwetenschappelijk onderzoek in de tweede fase van havo/vwo.

Voor onderzoek binnen maatschappijwetenschappen kan men denken aan de volgende kennisdomeinen en wiskundige vaardigheden:

- * gecijferdheid, eenvoudige functies, kansrekening, beschrijvende statistiek en hypothese toetsen
- * gebruik van (grafische) rekenmachine, gebruik van spreadsheets en van eenvoudige statistische programma's.

Onder gecijferdheid wordt hier verstaan: het kunnen omgaan met getallen, schattingen maken van uitkomsten van berekeningen, met percentages kunnen rekenen. Vooral leerlingen in het profiel Cultuur en maatschappij, vooral op havo, kunnen hier moeite mee hebben, zo wordt in bovengenoemde publicatie gesteld.

Van de domeinen binnen wiskunde biedt het domein Statistiek de meeste mogelijkheden bij het doen van onderzoek binnen maatschappijwetenschappen.

Om een en ander concreet te maken zijn in de SLO-publicatie enkele voorbeelden gegeven van wiskunde-maatschappijleeropdrachten:

- * beslissen door stemmingen: de wijze van stemmen is vaak beslissend voor het resultaat van de stemming
- * voorspelling van studentenaantallen: de veranderingen in de voorkeuren van studenten zijn voor een deel te voorspellen uit verschuivingen tussen technische en sociale studies, tussen verschillende universiteiten en veranderingen in populariteit van bepaalde studierichtingen
- * wonen in Friesland: voorspellingen voor de vraag naar woningen per gemeente zijn afhankelijk van bevolkingsgroei, gezinsverdunding, economische perspectieven en leegstand
- * CAO-onderhandelingen: een belangrijke component hier is salarisverhoging (ga je uit van percentuele verhogingen of incidentele, eenmalige verhogingen en vaste bedragen?).

³⁰ Bron: Handreiking schoolexamen tweede fase, maatschappijleer/maatschappijwetenschappen (2007), pag. 60

³¹ Zie <http://www.slo.nl/voortgezet/tweedefase/vakken/maatschappijwetenschappen/>

³² Zie hoofdstuk 5

* 7.5 * Samenhang met andere vakken die kiezen voor de concept-contextbenadering³²

De keuze voor de concept-contextbenadering door de eerste commissie Maatschappijwetenschappen volgde op eerdere soortgelijke keuzes die al gemaakt waren door vernieuwingscommissies voor de vakken scheikunde, biologie, natuurkunde en economie. Ook deze vernieuwingscommissies kozen voor de concept-contextbenadering. De concept-contextbenadering wordt zowel gebruikt als een manier om leerinhouden te ordenen als om een didactische aanpak aan te geven, waarin de wisselwerking tussen concepten en contexten centraal staat.

Uit nader overleg met vakdeskundigen van genoemde vernieuwingscommissies bleek echter dat ieder vak een eigen invulling geeft aan zowel context als concept. Maar een hoofdverschil in de concept-contextbenadering van enerzijds scheikunde, natuurkunde, biologie en scheikunde en maatschappijwetenschappen anderzijds zit in het traject waarbij de eerste vier vakken vertrekken vanuit een traditie met accent op concepten en maatschappijwetenschappen vanuit een traditie met accent op contexten. Bij maatschappijwetenschappen is het vooral een zoeken naar een framework van concepten die bij alle gekozen contexten kunnen dienen als analyse-instrumenten, bij de vier andere vakken vooral een zoeken naar contexten die bruikbaar zijn om de theoretische concepten van die vakken concreter en meer toepasbaar te maken. De pilots die bij de verschillende vakken plaatsvinden, zullen ongetwijfeld meer inzichten geven in de mogelijkheden en onmogelijkheden van de concept-contextbenadering in de onderwijspraktijk.

* Bijlage I
**Concepten bij
maatschappij-
wetenschappen**

In vergelijking met het overzicht van de concepten van de eerste commissie maatschappijwetenschappen³³ zijn er enkele aanpassingen gedaan. De kernconcepten cultuur en institutionalisering zijn toegevoegd. Het kernconcept ontstatelijking is veranderd in staatsvorming, bij het sociologische kernconcept instituties is sociale toegevoegd ter onderscheiding van het kernconcept politieke instituties en globalisering is opgenomen bij de politicologische kernconcepten.

Voor de contexten heeft de vervolgc commissie andere keuzes gemaakt dan 'Nederland, Europa, Internationale vergelijking'³⁴, zoals te zien is in de twee examenprogramma's in hoofdstuk 1 en 3.

	Sociologie samenleving / maatschappij	Politicologie politiek / bestuur / staat
Hoofdconcepten	Kernconcepten	Kernconcepten
Vorming	socialisatie / acculturatie identiteit	politieke socialisatie ideologie
Verhouding	sociale gelijkheid / sociale ongelijkheid	macht / gezag conflict / samenwerking
Binding	sociale cohesie sociale instituties groepsvorming cultuur	politieke instituties representatie
Verandering	modernisering individualisering institutionalisering	democratisering staatsvorming globalisering

³³ Het vak maatschappijwetenschappen. Voorstel examenprogramma (2007), pag. 28

³⁴ ibidem

* Bijlage 2
**Reacties op het
rapport ‘Het vak
maatschappij-
wetenschappen.
Voorstel
examen-
programma’**

De vervolgc commissie heeft naast de reactie van de NVLM, die mede gebaseerd was op drie veldadvies bijeenkomsten met docenten maatschappijwetenschappen, van 12 andere organisaties aanbevelingen ontvangen op het eerste rapport.

Deze reacties zijn verschillend van karakter: sommige bepleiten onderwerpen toe te voegen die gemist worden in het eerste voorstel, andere gaan inhoudelijk in op de beschrijvingen en willen daarin zaken veranderen.

* Reacties op de inhoud van het voorstel examenprogramma maatschappijwetenschappen

De NVLM is van mening dat de eerste commissie in haar rapport ‘grondig werk heeft geleverd en een coherent schoolvak heeft neergezet met een solide onderbouwing³⁵’. Er is een aantal zaken, dat ze nog nader uitgewerkt wilde zien.

De domeinen en het verband tussen domeinen en contexten diende nader toegelicht te worden. De keuze die de vervolgc commissie nu gemaakt heeft staat in hoofdstuk 2 en 4. In het overzicht van de concepten wilde de NVLM een toevoeging van beleid, cultuur, fundamentele maatschappelijke en politieke vraagstukken en systeem. De vervolgc commissie is van mening dat beleid niet bij een van de hoofdconcepten onder te brengen is, maar in feite bij alle domeinen een plaats dient te krijgen. Dat is ook gebeurd in de diverse subdomeinen zoals te lezen in hoofdstuk 1 en 3. Fundamentele maatschappelijke en politieke vraagstukken zijn het object van maatschappijwetenschappen. Het doel van het vak is om leerlingen inzicht te geven in deze vraagstukken door middel van de concept-contextbenadering. Om die reden beschouwt de vervolgc commissie deze niet als concepten. Het concept systeem is van een andere orde dan de vier hoofdconcepten en is daarom ook niet toegevoegd. Cultuur is als nieuw kernconcept toegevoegd bij het hoofdconcept binding.

De NVLM had verder als reactie dat de internationale en Europese contexten meer aandacht verdienen, aangezien in het eerste rapport vooral de context Nederland uitgewerkt is. Ook andere organisaties bepleitten dit in hun reactie.

Deze suggestie heeft de vervolgc commissie overgenomen. Er zijn nu vooral voor vwo-contexten gekozen die de positie van Nederland in een internationaal perspectief laten bezien.

De door de eerste commissie geformuleerde onderzoeksvaardigheden werden door docenten te ambitieus gevonden, maar de NVLM was van mening dat daar steeds meer ervaring mee opgedaan wordt door het toetsen van deze vaardigheden in het centraal examen. Ook in de vervolgc commissie bleven de meningen verschillen over wat havo- en wat vwo-leerlingen aan onderzoek kunnen doen. Er is nu voor gekozen om ook Domein A te onderscheiden naar havo- en vwo-niveau, dus ook voor de onderzoeksvaardigheden en voor vwo is nog een extra schoolexamendomein Onderzoek doen toegevoegd.

De door de eerste commissie geformuleerde doelen van reflectie en onderzoekende attitude riepen veel vragen op bij docenten. Als deze attitudes niet geëxamineerd kunnen worden -zoals de commissie zelf beschreef-, luidde de vraag hoe het examenprogramma hier dan een bijdrage aan kan leveren. De vervolgc commissie is van mening dat reflectie en een onderzoekende attitude horen bij de doelen van het vak en daarom niet in de domeinen beschreven dienen te worden.

Het verschil tussen vwo en havo is veelvuldig besproken in de bijeenkomsten van de vervolgc commissie. De uitkomsten hiervan zijn te lezen in hoofdstuk 6.

De VSNU geeft in haar reactie aan dat in het eerste rapport de commissie wel erg veel afstand genomen heeft van maatschappijleer. De uitspraken dat maatschappijwetenschappen 'los van maatschappijleer staat' en geen vervolg is op maatschappijleer' vindt zij wel erg ver doorgesloten. De vervolgc commissie heeft dit commentaar ter harte genomen en beschrijft in hoofdstuk 7 dan ook expliciet wat het verband tussen maatschappijleer en maatschappijwetenschappen is. Ook wees de VSNU op het feit dat de door de bètawetenschappen gehanteerde definitie van concept-contextbenadering niet bruikbaar is voor het vak maatschappijwetenschappen, omdat er een historisch en methodisch andere weg bewandeld is. De bètawetenschappen hebben een weg afgelegd van voornamelijk op conceptuele structuren gerichte schoolvakken naar meer maatschappelijke contexten. Bij maatschappijleer is dat juist andersom van bijna uitsluitend maatschappelijke context naar enige structurering naar concepten. Deze visie van de VSNU hielp de vervolgc commissie verdere stappen te zetten in de omschrijving van de concept-contextbenadering specifiek voor maatschappijwetenschappen. In hoofdstuk 5 is het resultaat hiervan te lezen.

De Nederlandse Sociologische Vereniging geeft in haar reactie aan moeite te hebben met de vrij willekeurige opsomming van domeinen in het eerste rapport en de onduidelijkheid over wat een concept is en wat een context. Zij adviseert een beperkter aantal domeinen. Deze kritiek deelde de vervolgc commissie en ze heeft er dan ook voor gekozen om niet een grote hoeveelheid domeinen te selecteren maar slechts vier, geordend naar de vier hoofdconcepten. Bijvoorbeeld: het hoofdconcept verhouding krijgt vorm in het domein Sociale verschillen, waarbij voor vwo de context Machtsverhoudingen in de wereld en voor havo de context Maatschappelijke verschillen gekozen is.

* Suggesties voor onderwerpen die gemist werden

Een aantal organisaties heeft aangegeven meer aandacht voor mensenrechten in het examenprogramma van maatschappijwetenschappen te willen. De vervolgc commissie is van mening dat dit onderwerp bij maatschappijleer al een plaats heeft gekregen in het programma. Ook rechtsstaat werd gemist, maar dat is eveneens een van de vier domeinen van het examenprogramma maatschappijleer. Het komt zeker ook in het examenprogramma maatschappijwetenschappen bij een aantal domeinen terug.

Het ontbreken van juridische kennis in het programma maatschappijwetenschappen erkent de vervolgcommissie, maar hangt noodzakelijkerwijs samen met keuze voor sociologie en politicologie als basiswetenschappen voor dit vak.

De Antropologen Beroepsvereniging bepleitte ook culturele antropologie als basiswetenschap te kiezen voor maatschappijwetenschappen. De vervolgcommissie sluit zich aan bij het standpunt van de NVLM om vast te houden aan sociologie en politicologie als kerndisciplines. Wel zal cultuur een duidelijker plaats krijgen in het examenprogramma, onder andere in de vergelijking met andere en niet-westerse culturen.

* Bijlage 3
**Voorbeeld van
het analyseren
van een
actualiteit**

* De gebeurtenissen op Koninginnedag 2009

Relatie met domeinen uit het examenprogramma:

Havo: Domein D Veiligheid, Domein E Media, Domein F Actualiteit.

Vwo: Domein E De wording van de moderne westerse samenleving, Domein F Actualiteit.

* Stap 1

F1

Informatie over de gebeurtenis selecteren en beoordelen op grond van betrouwbaarheid, meerdere bronnen bekijken en vergelijken (opiniërende artikelen).

* Stap 2

Actoren en belangen in kaart brengen.

- * DKDB Dienst Koninklijke en Diplomatie Beveiliging. Belang: aanklacht tegen onvoldoende beveiliging ontkrachten.
- * Regering, gelast onafhankelijk onderzoek (naar functioneren gemeente Apeldoorn, naar voorbereiding, veiligheidsmaatregelen en mogelijke strafrechtelijke gevolgen daarvan). Belang: veiligheid voor de burgers en leden Koninklijk Huis en aanbevelingen voor toekomstige festiviteiten rondom het Koninklijk Huis.
- * Slachtoffers en nabestaanden: schadevergoeding door verzekeraar, verwerking van trauma's.
- * Koninklijke familie: verwerking van trauma's, herbezinning op open karakter van het Koningshuis in contacten met de burgers. Domein D havo.
- * Media: nieuws brengen in al haar facetten (foto's van dader, filmbeelden van drama, tot voicemail stem van dader, You tube aanbod), belangen hangen af van medium (opiniërend, informatief, sensatiegericht). Domein E havo.

* Stap 3

In bronnen informatie zoeken over kernconcepten:

- * individualisering.
"Er lopen tienduizenden zielen als T. rond. De sterke individualisering geeft meer kans op dit soort incidenten".
Bron: Trouw, 2009: *Nu gaat het even niet over Jezus*.
- * sociale cohesie.
Bron: weblog Afshin Ellian, 1/5/09, *Beveiliging was simpel, de aanslag dus ook*, Elsevier.
"de symbolische betekenis van Koninginnedag is doorslaggevend voor dergelijke

daders. Door hun daad wordt vrees aangejaagd bij de Nederlandse bevolking”. “De onschuld van dit schattige land was al op 6 mei 2002 in het Mediapark ten graven gedragen. Dertig april 2009 was alleen een bevestiging van de verloren onschuld”. Bron: Trouw, 9 mei 2009: *Nu gaat het even niet over Jezus*, Rob Visser, dominee in De grote kerk in Apeldoorn “Er is veel mis: de ontbindende samenleving, verbittering over de bonuscultuur. Er zijn scheuren in het ijs gekomen en op Koninginnendag werden dat barsten”. Eric Peels Theologische Universiteit Apeldoorn: ook hij ziet trekken van geestelijke en morele ontbinding in de samenleving. Het onfatsoen neemt toe, onderlinge verbanden worden zwakker.

* modernisering (Domein E vwo).

Onverwachte ingrijpende gebeurtenissen verstoren het idee dat de samenleving in staat is ‘zaken te beheersen’. Opdracht tot onafhankelijke onderzoeken wekken de suggesties dat de ‘zwakke plekken’ daarmee opgespoord worden en dus vermeden in de toekomst.

* groepsvorming

Rampen verbinden ook mensen met elkaar, op zoek naar rituelen die daarin een sociale, psychologische en spiritueel functie vervullen.

Bron: Trouw, 9 mei 2009: *Nu gaat het even niet over Jezus*.

* sociale ongelijkheid

Het feit dat de dader net werkeloos was geworden, zijn woonruimte had opgezegd en weinig sociale contacten had, gaf voer aan vermeende frustraties die hij zou hebben als gevolg van zijn maatschappelijke positie.

Bron: Raadsheer Wedzinga: *Aanslag Koninginnedag eerste terreuractie in reeks?* mei 2009. “Misschien was de dodenrit op Koninginnedag wel zo’n uiting van frustratie. Deze onvrede kan wel eens de kiem van deze en andere aanslagen vormen”.

* Stap 4

Analyse van de gebeurtenissen aan de hand van de analysevragen:

Algemene vragen

Waarom is hier sprake van een maatschappelijk vraagstuk?

Het is een kwestie die door veel mensen als probleem ervaren is.

Waarom is hier sprake van een politiek probleem?

De overheid rekent het tot haar verantwoordelijkheid het vraagstuk te onderzoeken en met maatregelen te komen.

Welke feiten en meningen over dit vraagstuk zijn relevant?

Feiten zijn bekend omdat het onder oog van camera’s gebeurde, onderzoek door Openbaar Ministerie volgt in september 2009. Meningen: lopen erg uiteen van ‘Onzekere toekomst Koninginnedag’, ‘roep om zwaardere beveiliging’ tot ‘mensen gaan weer over tot de orde van de dag’. Zijn relevant omdat ze mede de richting van de beleidsmaatregelen kunnen bepalen.

Wat is het beleid van de overheid ten aanzien van dit vraagstuk?

Volgt na uitkomst van het onderzoek in najaar 2009.

Vanuit de hoofdconcepten

I Vorming

(socialisatie, identiteit, ideologie)

Vanuit de sociologie

A1

- * *Komen door dit vraagstuk belangrijke waarden van de samenleving in het geding? Welke zijn dat?*
Ja, burgers zijn geschokt geraakt door aantasting van veiligheid en verbondenheid door Koninginnedag.
- * *In hoeverre zijn bepaalde opvattingen/waarden van invloed op het ontstaan van dit vraagstuk?*
De keuze dat het Koningshuis zich onder het volk wil begeven, mensen de hand wil schudden maakt dat er potentiële aanslagen kunnen plaatsvinden.
- * *In hoeverre zijn bepaalde opvattingen/waarden het gevolg van het voorkomen van dit vraagstuk?*
Zal afhangen van de beleidsmaatregelen waar de regering mee komt.
- * *Is er sprake van een bepaalde beeldvorming over dit vraagstuk/probleem door de berichtgeving in de media? Geef hier voorbeelden van.*
Voorbeelden uit krantenartikelen:
'ontbindende samenleving, onderlinge verbanden worden zwakker'
'aanslag Koninginnedag eerste terreuractie in reeks?'
'rampen verbinden mensen met elkaar'

Vanuit de politicologie

B1

- * *Wat is het ideologische karakter van dit vraagstuk?*
geen
- * *Wat zijn de belangrijkste opvattingen van politieke partijen over de aanpak van dit vraagstuk?*
Onderzoek naar functioneren van Dienst Koninklijke en Diplomatieke beveiliging, politie en veiligheidsdienst AIVD.
Veiligheid van Koninklijk huis en in het algemeen moet gewaarborgd worden.
- * *Vanuit welke ideologische visies wordt de aanpak van dit vraagstuk gerechtvaardigd?*
Verschillende ideologieën delen de mening dat veiligheid tot de kerntaak van de overheid behoort.
De discussie over de beleidsmaatregelen moet nog plaatsvinden.

Vanuit de hoofdconcepten

2 Binding

(sociale cohesie, instituties, groepsvorming, representatie, cultuur)

Vanuit de sociologie

A2

- * *Welke kenmerken van de Nederlandse cultuur spelen een rol bij dit vraagstuk?*
De symbolische betekenis van Koninginnedag.
- * *Wat is de relatie tussen sociale cohesie en dit vraagstuk?*
Ja, het vergrootte de sociale binding tussen mensen, de betrokkenheid bij het Koningshuis werd erdoor vergroot.
- * *Wat zijn de gevolgen van dit vraagstuk voor de sociale cohesie?*
Op de korte termijn versterking van de bindingen, op de lange termijn onduidelijk, hangt af van toekomstige invulling van Koninginnedag en vraag of dan de symbolische betekenis blijft.
- * *Welke groepen/instituties zijn betrokken bij dit vraagstuk in welke rol?*
Regering en volksvertegenwoordiging: het betreft hier een maatschappelijk en politiek probleem.
Koninklijke familie en nabestaanden: zijn slachtoffer ervan.
Dienst Koninklijke en Diplomatie beveiliging: zij hadden het toezicht op de beveiliging.
Media: geven informatie en bepalen beeldvorming
Kerken: bieden troost en rituelen die mensen met elkaar verbindt.

Vanuit de politicologie

B2

- * *Komen door dit vraagstuk waarden van de rechtsstaat in het geding? Welke?*
Er ontstaat een dilemma tussen vrijheid en veiligheid.
- * *Sluiten opvattingen van politieke vertegenwoordigers aan bij die van de kiezers?*
Nog niet duidelijk, hangt af van welke beleidsmaatregelen voorgesteld gaan worden.
- * *Is gebrek aan representativiteit een oorzaak van dit vraagstuk?*
nee

Vanuit de hoofdconcepten

3 Verhouding

(sociale (on)gelijkheid, macht/gezag, conflict/samenwerking)

Vanuit de sociologie

A3

- * *Wat is de relatie tussen sociale ongelijkheid en dit vraagstuk?*
De vraag werd gesteld of de positie van de dader (werkloos, geen woning, vrienden), zijn sociale achterstelling als oorzaak gezien kan worden van de aanslag. Er wordt onderzoek gedaan naar de dader.
- * *Heeft dit vraagstuk gevolgen voor de sociale ongelijkheid in de samenleving? Welke?*
nee
- * *Is er sprake van ongelijkheid als het gaat om de beschikking over machtsmiddelen door betrokken groepen? Welke?*
nee

Vanuit de politicologie

B3

- * *Welke machtsmiddelen zijn en worden ingezet door betrokken groepen of instituties, met welk doel en wat is het effect ervan?*
Opmerkelijk misschien dat er geen middelen worden ingezet op korte termijn. De premier zegt: "ik wil nu even geen conclusies trekken. Het is allemaal nog te vers"
- * *Welke kenmerken van het Nederlandse politiek systeem spelen een rol bij dit vraagstuk?*
Een open systeem met veel vrijheden ook voor hoogwaardigheidsbekleders.
- * *Tot wat voor maatschappelijke en politieke conflicten leidt dit vraagstuk?*
Mensen die de vrijheid en symboliek van Koninginnedag willen handhaven en mensen die zeggen dat dat nu voorgoed verleden tijd is.
- * *Welke beleidsmaatregelen is de overheid voornemens te nemen met welk doel?*
Pas na publicatie van onderzoek.

Vanuit de hoofdconcepten

4 Verandering

(modernisering, individualisering, institutionalisering, globalisering, democratisering, staatsvorming)

Vanuit de sociologie

A4

- * Heeft dit vraagstuk zich eerder voorgedaan in de samenleving? Wat was het effect ervan? Aanslagen hebben zich eerder voorgedaan maar dan door politieke groeperingen. Effect daarvan was het verscherpen van de controle en inperking van vrijheden voor burgers.
- * In welke andere samenlevingen is ook sprake van dit vraagstuk? Welke aanpak kiezen die landen? In andere landen wordt verschillende gereageerd op aanslagen. Vooral de soort maatregelen verschilt (bijvoorbeeld oproep om rugzakken die onbeheerd achtergelaten werden in treinen te melden, na aanslag in Londense metro)
- * Hangt dit vraagstuk samen met ontwikkelingen in de samenleving als modernisering, individualisering, institutionalisering? Sommige media zeggen van wel omdat dader vervreemd was van zijn omgeving, met verwijzing naar de individualisering van de samenleving.

Vanuit de politicologie

B4

- * Hoe hangt dit vraagstuk samen met ontwikkelingen in de samenleving als globalisering, democratisering, staatsvorming? Met democratisering van het Koningshuis dat dichterbij het volk wil staan, minder afstand. Met modernisering: men vindt het onacceptabel dat zoiets niet te voorkomen is.

Conclusies

Beargumenteer een eigen standpunt ten aanzien van aspecten van dit maatschappelijk vraagstuk.

Welke beschrijvende en verklarende vragen over dit vraagstuk zouden verder onderzocht moeten worden?

Wat de werkelijke effecten zijn op de samenleving op lange termijn. Pas als onderzoek bekend is, wordt duidelijk welke maatregelen de regering gaat nemen.

1 De rol van de media. Bron: *Gruwelijke beelden in de krant hoe zinvol is dat?* Trouw 2009

Media willen de nieuwshonger van mensen stillen (verkoopcijfers twee keer zo hoog), maar moeten selecteren wat ze wel en wat ze niet in beeld brengen (slachtoffers, filmpjes van de ramp die later weer verwijderd werden, AD plaatste een foto van de dader, maar bleek later van een man met dezelfde naam te zijn).

Betoog schrijven over de functies die media hebben en of deze goed vervuld zijn rondom de gebeurtenissen van Koninginnedag.

2 Veiligheid

Is er sprake van een toename van onveiligheid in de samenleving op grond waarvan strengere veiligheidsmaatregelen genomen moeten worden?

Is er sprake van een incident veroorzaakt door een 'doorgeslagen gek' op grond waarvan geen maatregelen genomen moeten worden die afbreuk doen aan het feest en de verbondenheid van Koninginnedag?

Een van de twee stellingen verdedigen en onderbouwen met argumenten.

* Bijlage 4
**Voorstel voor
gebruik infor-
matieboekje**

De keuze voor de concept-contextbenadering bij maatschappijwetenschappen houdt een verschuiving in van aanpak en inhoud van dit vak in vergelijking met het oude examenprogramma van maatschappijleer 2.

Maatschappijleer was altijd een vak dat themavelden of thema's bestudeerde die relevant waren voor inzicht in de samenleving en veranderingen daarbinnen. Als analyse-instrument werd gebruik gemaakt van de invalshoeken van maatschappijleer, beschreven in de benaderingswijze van het vak.

Voor leerlingen bleef het imago van het vak een themavak, waarbij de dwarsverbanden tussen de verschillende thema's maar mager uit de verf kwamen. Dat is ook te zien aan de typen examenvragen die gesteld worden in de centrale examens. Het merendeel van de vragen zijn informatievragen over een van de drie thema's die de centraal examenstof uitmaken. Daarnaast komen de laatste jaren in ieder centraal examen één of twee vragen voor betreffende de benaderingswijze van het vak.

Daarin moeten leerlingen een analyse plegen vanuit de benaderingswijze/de invalshoeken van het vak.

Met het voorstel van de concept-contextbenadering wordt een andere richting ingeslagen met het vak maatschappijwetenschappen. Centraler komen de concepten te staan die voor leerlingen de body of knowledge gaan vormen voor het vak en analyse-instrumenten moeten bieden om inzicht te krijgen in voorgeschreven contexten. Dat vraagt van leerlingen meer analysevaardigheden dan voorheen.

In de vervolgcommissie maatschappijwetenschappen is de discussie gevoerd wat voor consequenties dit heeft voor wat we van leerlingen vragen aan kennis, inzicht en vaardigheden. Als dat hogere eisen betreft op het terrein van het analyseren van maatschappelijke vraagstukken met behulp van de concepten, zullen er op andere terreinen minder hoge eisen gesteld moeten worden. Dat bracht de vervolgcommissie tot het voorstel om minder eisen te stellen wat betreft kennis van feiten/gegevens van de contexten en leerlingen de ondersteuning te bieden van een **infoboekje maatschappijwetenschappen**, waarin leerlingen achtergrondinformatie kunnen opzoeken, op soortgelijke wijze als Binas, het informatieboek ten dienste van het onderwijs in de natuurwetenschappen en wiskunde.

De vervolgcommissie vond dit een interessant voorstel, waar echter de tijd voor ontbrak om verdere consequenties hiervan te doordenken. Enkele vragen die resten:

Wat gaat de grens vormen van informatie die leerlingen wel moeten kennen en informatie die ze mogen opzoeken?

Op welke wijze kan de informatie in het infoboekje overzichtelijk gepresenteerd worden zodat het makkelijk terug te zoeken is?

Is het mogelijk in navolging van Binas, dit infoboekje voor alle maatschappijvakken te maken?

* Een voorbeeld uit het havoprogramma

Oude examenprogramma massamedia

Kennis die in het oude programma geleerd moet worden en niet meer in het nieuwe

- * De publieke (wel en niet leden gebonden omroepen) en commerciële omroepen, themazenders. De NOS en NPO. SKO (Stichting kijkers onderzoek) Commissariaat van de media. Financiering omroepen. Bedrijfsfonds voor de pers (steunmaatregelen). Mediawet (1992-2000) en de Concessiewet (2002), drempel van 300.000 leden voor erkenning omroepvereniging.
Technologische ontwikkelingen als satelliettelevisie, kabelnet, abonneetelevisie, internet, elektronisch betalen, pay-per-view.
- * Artikel 7 van de grondwet
- * Artikel 10 van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden
- * Redactiestatuten

Wat kan opgenomen worden in het infoboekje?

- * grondwet artikelen
- * wetgeving ten aanzien van media
- * overzicht van betrokken instanties
- * aantal leden omroepen
- * standpunten van politieke partijen
- * SCP-informatie over mediagebruik

* Literatuurlijst

* Hoofdstuk 2

* Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (concept: Samenlevingsvormen)

- * Arts, W., Flap, H. & Ultee, W. (2003), *Sociologie: vragen uitspraken, bevindingen*, Groningen: Martinus Nijhof.
- * Hofstede, G. & Hofstede, G.J. (2007), *Allemaal Andersdenkenden*, Antwerpen: uitgeverij Contact.
- * Hoof, J. van & Van Ruysseveldt, J. (red) (1996), *Sociologie en de moderne Samenleving*, Heerlen: Boom/Open Universiteit.
- * SCP (2009): *De sociale staat van Nederland*.
- * Wilterdink, N. & Van Heerikhuizen, B. (2007), *Samenlevingen: inleiding in de sociologie*, Groningen: Wolters Noordhoff.

* Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Maatschappelijke verschillen)

- * Dagevos, J. (2006), *Hoge (jeugd) werkloosheid onder etnische minderheden*. Den Haag: SCP.
- * Engbersen, G. (2006), *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Amsterdam: Academic Archive.
- * Russell, J. Dalton, (2002), *Citizen Politics; Public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. New York: Chatham House.
- * Schuyt, K. & Van der Veen, R. (1994), *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de verzorgingsstaat*. Leiden: Stenfert Kroese.

* Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Veiligheid)

- * Moors, H., Rovers, B. (2008), *Geloven in veiligheid: tegendraadse adviezen*. Den Haag: Boom.
- * Noije, L. van, Wittebrood, K. (2008), *Sociale veiligheid ontsleuteld: veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*. Den Haag: SCP.
- * Oppelaar, J., Wittebrood, K. (2006), *Angstige burgers?* Den Haag: SCP.
- * Wolters, W. & de Graaf, N. (2005), *Maatschappelijke problemen. Beschrijvingen en verklaringen*. Den Haag: Boom.

* Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: Media)

- * Boer, C. de en Brennecke, S.I. (2003), *Media en Publiek*. Amsterdam: Boom.
- * Devereux, E. (2003), *Understanding the media*. London.
- * Deuze, M. (2007), *Media Work*.
- * Fauconnier, G. (1996), *Mens en Media*. Garant.
- * Haan, J. de, Huysmans, F. en Van den Broek, A. (2004), *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*, Den Haag: SCP.
- * Haan, J. de en Huysmans, F., 'De digitalisering van media- en informatiegebruik', in: Jan Steyaert en Jos de Haan (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2007: Gewoon digitaal*, pp. 69-88, Amsterdam: Boom.
- * Heuvelman, A. en Fennis B. (2006), *Mediapsychologie*. Amsterdam: Boom.
- * Zoonen, L. van (2003), *Media, cultuur en burgerschap*.

* Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)

- * Aarts, K. , Van der Kolk, H. en Rosema, M. (red.) (2007), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*. Utrecht: Spectrum.
- * Brants, K. & Van Praag, P. (red.) (2005), *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- * Dalton, R.J. (2002), *Citizen Politics; Public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. New York: Chatham House.
- * Dekker, P., De Hart, J. & Van den Berg, E. (2004), 'Democratie en Civil Society' in Sociaal Cultureel rapport 2004, In het zicht van de Toekomst. Den Haag, pp. 181 – 219.
- * Heijde, H. van der & Peck, J. (2008), *De Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2008*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- * Holsteyn, J.J.M. van & Den Ridder, J.M. (2005), *Alles blijft anders; Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam: Aksant.
- * McKay, D. (2007), *American Politics and Society* (6th edition).
- * Thomassen, J., Aarts, K. & Van der Kolk, H. (red.) (2000), *Politieke veranderingen in Nederland, 1971 – 1998*. Den Haag: SDU.

* Hoofdstuk 4

* Domein B: Vorming: Cultuur en socialisatie (context: Religie)

- * Becker, J. & Hart, J. de (2006), *Godsdienstige veranderingen in Nederland*. Den Haag: SCP.
- * Dekker, G., Bernts, T. & Hart, J. de (2007), *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have.
- * Dierickx, G. (2007), *De buitenkant van religie*. Antwerpen: Garant.
- * Hart, J. de (2008), *Religieuze groepen en sociale cohesie*. In: *Betrouwelijke betrokkenheid. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Den Haag: SCP.
- * Huntington, S.P. (1996), *The clash of civilizations*. Simon en Schuster.
- * Waal, F. de (2005), *De aap in ons. Waarom we zijn wie we zijn*. Antwerpen: Contact.

* Domein C: Verhouding: Sociale verschillen (context: Machtsverhoudingen in de wereld)

- * Baylis, J., Smith, S. & Owens, P. (2008), *The Globalization of the World Politics. An introduction to international relations*. Oxford: Oxford University Press.
- * Hellema, D. (2006), *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek*. Utrecht: Het Spectrum.
- * Jackson, R. en G. Sørensen (2007), *Introduction to International Relations. Theories and Approaches*. Oxford: Oxford University Press, Third Edition.
- * Lukes, S. (1974/2005), *Power, a radical view (1974/2005)*. London: MacMillan.

* Domein D: Binding: Staat en samenleving (context: Natievorming en rol van de staat)

- * Enklaar, A. (2007), *Nederland, tussen Nut en Naastenliefde. Op zoek naar onze cultuur*. Schiedam: Scriptum.
- * Hofstede, G. & Hofstede, G.J. (2007), *Allemaal Andersdenkenden*. Antwerpen: uitgeverij Contact.

* Domein E: Verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen (context: De wording van de moderne westerse samenleving)

- * Berting, J., (2006), *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21ste eeuw*. Delft: Eburon.
- * Hoof, J. van & J. van Ruysseveldt (1996), *Sociologie en de moderne samenleving. Maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot de 21-ste eeuw*. Amsterdam: Boom.
- * Loo, H. van der & Van Reijen, W. (1997), *Paradoxen van modernisering, Een sociaal-wetenschappelijke benadering*. Bussum: Coutinho.

* Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (context: Actuele verkiezingen)

- * Aarts, K. , Van der Kolk, H. en Rosema, M. (red.) (2007), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*. Utrecht: Spectrum.
- * Brants, K. & Van Praag, P. (red.) (2005), *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- * Dalton, R.J. (2002), *Citizen Politics; Public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. New York: Chatham House.
- * Dekker, P., De Hart, J.& Van den Berg, E. (2004), 'Democratie en Civil Society' in Sociaal Cultureel rapport 2004, In het zicht van de Toekomst. Den Haag, pp. 181 – 219.
- * Heijde, H. van der & Peck, J. (2008), *De Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2008*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- * Holsteyn, J.J.M. van & Den Ridder, J.M. (2005), *Alles blijft anders; Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam: Aksant.
- * McKay, D. (2007), *American Politics and Society* (6th edition).
- * Thomassen, J., Aarts, K. & Van der Kolk, H. (red.) (2000), *Politieke veranderingen in Nederland, 1971 – 1998*. Den Haag; SDU.

* Hoofdstuk 5

- * Duranti, A., & Goodwin, C. (Eds.). (1992), *Rethinking context: Language as an interactive phenomenon*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- * Elaine B. Johnson (2002), *Contextual teaching and learning*. Corwin Press USA.
- * Elster, D. (2009), *Biology in Context: teachers'professional development in learning communities*. In Journal Biology Education, Volume 43, nr. 2, pag. 53 – 61.

- * Eindexamenprogramma havo/vwo Economie.
- * Goedhart, M. e.a. (2001), *Het gebruik van contexten in het natuurkunde en scheikunde onderwijs*. In: Tijdschrift voor Didactiek der β -wetenschappen 18, nr. 2 pag. 111 – 139.
- * Kneppers, L. (2006). *Leren voor transfer*. Proefschrift UvA.
- * Kneppers, L. (2009), *Conceptgericht en contextgericht economieonderwijs*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Economie en Handel.
- * Lijnse, P. (2007), *De nieuwe kleren van de concept-contextbenadering*. In: NVOX mei 2007.
- * Welp, E., e.a. (2009), *Wisselwerking tussen concept en context*. Interne notitie. Enschede: SLO.

* Hoofdstuk 6

- * Bureau ICE (2006), *Havisten competent naar het hbo. Competentieprofiel havo-hbo*.
- * Jolles, J (2007), *Neurocognitieve ontwikkeling en adolescentie: enkele implicaties voor het onderwijs*. Onderwijsinnovatie, maart 2007.
- * Joop, F. & Reijmerink, M. (2007), *Motivatatie van leerlingen en docenten in de bovenbouw van de havo*. uit: Veugelers, W. & Zijlstra, H. (red.). *Het studiehuis leert: Ervaringen met de vernieuwing van de tweede fase havo/vwo*. Antwerpen – Apeldoorn: Garant.
- * Kuyper, H. en H. Guldemon (1997), *Studievaardigheden en huiswerkgedrag in de bovenbouw van HAVO en VWO*. Groningen: Gion.
- * Lindeman, H., Nierop, D & Spijkerboer, L. (2006), *Ideeën over een ander havo bovenbouw*. Utrecht: APS.
- * Dam, H., van Hout, C. Terlouw & J. Willems (Red.), *Onderwijskunde hoger onderwijs - handboek voor docenten* (pp. 56-73). Assen: van Gorcum.
- * Krathwohl, (2002), D.A., *A revision of Bloom's taxonomy: An overview*; in: *Theory into Practice*, 41 (4, Autumn), 212-218.
- * Michels, B. (2006), *Verschil moet er wezen. Een werkdocument over verschillen tussen havo en vwo-leerlingen in de tweede fase en een handreiking om daarmee om te gaan*. Enschede: SLO.
- * Teurlings, C., Wolput, B. van & Vermeulen, M. (2006), *Nieuwe leren waarden. Een literatuuronderzoek naar effecten van nieuwe vormen van leren in het voortgezet onderwijs*. Utrecht: Schoolmanagement-VO.
- * Vermaas, J. & van der Linden, R. (2007), *Beter inspelen op havoleerlingen*. Tilburg: IVA.
- * Vermunt, J. (2002, mei), *Hoe leerlingen, leraren en leerling-leraren leren: parallellen en verschillen*. Keynote lezing gegeven op de Onderwijs Research Dagen, Antwerpen.
- * Vries, R. de & Velde, R. van der (2005), *Brug of Kloof? De ervaringen van HAVO- en VWO-schoolverlaters over de aansluiting tussen VO en HO voor en na de invoering van de tweede fase VO*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- * Waslander, S. (2004), *Wat scholen beweegt. Over massamaatwerk, onderwijspraktijk en examens in het voortgezet onderwijs*. Arnhem: CITO.

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

ISBN 978 90 329 2324 2

* * * * *

* * * * *